

Ordning, reda och reglementen

En studie av disciplinen i två
gotländska folkskolor

Högskolan på Gotland

Höstterminen 2009

C-uppsats i historia, 15 hp.

Författare: Mats Karlsson

Avdelningen för historia

Handledare: Erika Sandström

Innehållsförteckning

Abstract	4
1. Inledning.....	5
1.1 Bakgrund och syfte.....	5
1.2 Material, metod och teori	6
1.2.1 Om källorna.....	6
1.2.2 Avgränsningar	8
1.2.3 Källdiskussion	8
1.2.4 Metod och teori	9
1.3 Tidigare forskning	9
2. Den svenska folkskolan – en översikt	11
2.1 Folkskolan före 1842.....	11
2.2 Folkskolan från 1842 fram till tiden före andra världskriget	14
2.3 Folkskolans utveckling – olika intressegruppers inflytande	17
2.4 Folkskolan – ett makt- och disciplinperspektiv.....	21
3. Gotland och utvecklingen av de gotländska folkskolorna	24
3.1 Det gotländska samhället från 1800-talets mitt till början av 1900-talet	25
3.2 Folkskolans utveckling på Gotland	26
4. Reglementet – vad säger folkskolestadgan?.....	28
4.1 Vad menas med disciplin?.....	30
5. Disciplin i reglementena.....	31
5.1 Disciplin i 1847 års reglementen.....	31
5.2 Disciplin i 1937 och 1941 års reglementen	33
6. Sammanfattning, jämförelse och diskussion	36
6.1 Stad och landsbygd samt förändringar över tiden	36
6.2 Disciplin i Visby och Fårö folkskolor – ur Foucaults perspektiv	40
Litteratur- och källförteckning	43

Litteratur.....	43
Tryckta källor	43
Otryckta källor.....	44
Elektroniska referenser.....	44

Abstract

Questions about discipline have always been current within the Swedish school system, from the sixteenth century until today. The purpose of this study is to compare the discipline in two old-time elementary schools, located on Gotland, with each other.

This study will compare an old-time elementary school from the countryside with an old-time elementary school from a town to show the differences in discipline between the countryside and a town. This study will also focus on how questions about discipline changes from 1847 to 1937/1941. In order to do so I have studied the regulations from the two schools and compared them with each other. When I discuss discipline I will use Michel Foucault's theory concerning the development of power and discipline in modern society.

My study shows that it did not differ much in questions of discipline between the two examined old-time elementary schools. However, changes in discipline between the two examined periods are evident. Changes in society that follows in the footprints of liberalism and democratic progress are prominent in the latter period that I have studied. These changes in society have obviously effected questions about discipline as they appear in the regulations. The early form of discipline, often in the shape of a salient teacher using force to discipline the pupils, has transformed into a more subtle form of discipline. A new way to carry out discipline, that uses other indirect forms of discipline such as grades and examinations, are taking form during the nineteenth century and are probably still doing so.

1. Inledning

Frågor som rör disciplin har alltid varit aktuella frågor inom det svenska skolväsendet – oavsett om skolan har varit privat, statlig, kommunal eller om den har drivits av kyrkan. Hur disciplinen ska genomsyra verksamheten i skolan har dock varierat genom åren och idag höjs många röster, inte minst från politiskt håll, som påstår att skolan brister i ordning och disciplin vilket ska ha gett avtryck i elevernas kunskaper. Det talas allmänt om den så kallade flumskolan i skoldebatten.¹

En Sifundersökning från 2005 visade att en klar majoritet av de tillfrågade var för ökad disciplin i skolan. Bland annat ansåg 73 % att det var rätt att ge elever kvarsittning, 91 % att lärare ska ha rätt att beslagta mobiltelefoner och 89 % ansåg att en elev ska kunna avvisas från en lektion.² Nuvarande utbildningsminister Jan Björklund har vid ett flertal tillfällen uttalat att det är den borgerliga regeringens avsikt att skärpa disciplinen i skolan vilket också speglas i det förslag till ny skollag som presenterades under 2009.³

Ovanstående är ett axplock av de röster som har hörts i debatten om en eventuell skärpning av disciplinen i dagens skola – men hur resonerade man om disciplin och disciplinering i den svenska folkskolan som var föregångare till dagens grundskola?

1.1 Bakgrund och syfte

När den svenska folkskolan lagstadvades 1842 var det sannolikt så att det styrande skiktet i samhället inte endast hade barnens bildning i åtanke. Skolan skulle också ha en fostrande och disciplinerande roll – då liksom nu. När den första folkskolestadgan gavs ut angav den att den lokala skolstyrelsen skulle upprätta ett reglemente som skulle reglera den lokala verksamheten – däri ingick disciplinen.

¹Lägg ner striden om betygen och skapa en helt ny skolpolitik. Artikel i Dagens Nyheter publicerad 2006-11-03. Hämtad från <<http://www.dn.se/opinion/debatt/lagg-ner-striden-om-betygen-och-skapa-helt-ny-skolpolitik-1.554045>> 2010-01-05. Flumskolan måste försvaras. Artikel i Svenska Dagbladet publicerad 2005-07-02. Hämtad från <http://www.svd.se/opinion/brannpunkt/flumskolan-maste-forsvaras_435383.svd> 2010-01-05.

²Krav på ökad disciplin i skolan. Artikel från svt.se publicerad 2005-07-04. Hämtad från <http://svt.se/2.106391/1.416447/enkat_krav_pa_okad_disciplin_i_skolan?lid=is_search1451716&lpos=44&query=Art1451716=skollag&sortOrder1451716=0&doneSearch=true&sd=105671&from=siteSearch&pageArt1451716=4> 2010-01-05.

³Skollag för kunskap, valfrihet och trygghet. Regeringskansliet. Pressmeddelande från 2009-06-15. Hämtad från <<http://www.sweden.gov.se/sb/d/9537/a/128309>> 2010-01-05.

I min uppsats avser jag att jämföra två gotländska folkskolors reglementen med varandra vad avser disciplinen. Jämförelserna kommer att omfatta åren 1847 samt 1937/1941 och det är reglementen från Visby respektive Fårö som kommer att undersökas. Uppsatsen har som syfte att jämföra en folkskola på landsbygden och en folkskola i staden för att på så sätt kunna påvisa eventuella skillnader i disciplinfrågor mellan stad och landsbygd. Uppsatsen har också som syfte att undersöka hur disciplinen i de två folkskolorna förändrades över tiden – därför kommer reglementen från åren 1847 samt 1937/1941 att undersökas. Det först undersökta året har jag valt med hänsyn till att jag vill undersöka hur disciplinfrågan behandlades under folkskolans tidiga år då folkundervisningen präglades av religiös underdånighetsfostran i ett patriarkalt samhälle. Det andra nedslaget i tid har jag valt för att kunna undersöka hur disciplinen förändrades efter första världskriget, samhällets liberalisering och det demokratiska genombrottet. Härvid kommer jag att söka svar på följande två frågor:

- Vad skiljer de två skolornas reglementen åt vad avser disciplinen?
- Vilka förändringar har skett i de två skolornas reglementen mellan 1847 och 1937/41 vad avser disciplinfrågor?

1.2 Material, metod och teori

Det här avsnittet omfattar en beskrivning av de källor som ligger till grund för uppsatsen, vilka avgränsningar som har gjorts samt en källdiskussion. Sist i avsnittet följer några rader om teori och metod.

1.2.1 Om källorna

För att få fram det material som behövdes för den här uppsatsen har jag besökt Arkivcentrum i Visby där jag har sökt i kommunarkivet efter handlingar kopplat till folkskolan. Jag har också funnit handlingar som berör Visby stads folkskola på Visby stadsbibliotek.

På kommunarkivet var handlingar som berörde folkskolan på Gotland sorterade efter kyrkoförsamling och de handlingar som fanns bevarade var registrerade i pärmar vilket underlättade mitt sökande.

Eftersom min undersökning syftade till att jämföra disciplinen i en folkskola belägen i en stad respektive i en folkskola på landsbygden fick arkivmaterialet som rörde Visby stads folkskola vara styrande med hänsyn till att Visby var den enda staden på Gotland vid den under-

sökta perioden. För att skillnader mellan stad och landsbygd samt förändringar över tiden skulle kunna undersökas krävdes således att det fanns arkivmaterial från Visby stads folkskola samt från ytterligare minst en folkskola på landsbygden från samma tidsperiod. För att jämförelsen skulle bli rättvisande var det väsentligt att reglementena kom från samma tidsperiod samt att de var baserade på samma folkskolestadga. Valet föll därför på Visby stads folkskola samt på Fårö församlings folkskola.

Arkivmaterialet som rör Visby stads folkskola fann jag delvis på Visby stadsbibliotek samt delvis i kommunarkivet i Visby. Reglementet från 1847 fanns i småtryckssamlingen på Visby stadsbibliotek och bär titeln *Reglemente för Wisby stads- och landsförsamlingars fasta folkskola*. Reglementet trycktes i Visby 1848 men fastställdes att gälla från 1847. Det senare reglementet, som jag fann i kommunarkivet, benämns *Reglemente för Visby skoldistrikt*, fastställdes 1937 men trycktes först 1938. De båda reglementena tillhörande Fårö folkskola fanns bland arkivmaterialet på Visby kommunarkiv, registrerade på Fårö östra folkskola. Det första reglementet från Fårö benämns *Reglemente för Fårö pastorats fasta folkskola*. Reglementet är handskrivet och fastställdes 1847. Det senare reglementet från Fårö benämns *Reglemente för Fårö skoldistrikt i Visby stift och Gotlands län*. Det är skrivet efter en slags mall utgiven av Skolöverstyrelsen vilket jag kommer att återkomma till i kapitel 5. Det reglementet fastställdes 1941. Detta innebär att de två första reglementena från respektive skola baserades på folkskolestadgan från 1842 och de två senare reglementena på folkskolestadgan från 1921. Trots att det skiljer 4 år mellan de två senare reglementena så torde de vara fullt jämförbara med hänsyn till att de är baserade på samma folkskolestadga.

När jag refererar till de båda reglementena fortsättningsvis kommer jag att använda mig av det årtal som respektive reglemente fastställdes. Att notera härmed är att det i vissa fall kan skilja sig från det årtal som anges i källförteckningen.

Reglementena från 1847 anger att de ska gälla inom Visby stads- och landsförsamlingar respektive för Fårö pastorat. De senare reglementena, från 1937 respektive 1941, hänvisar till skoldistrikt och anger också vilka folkskolor som där ingick. I Fårö skoldistrikt ingick då, förutom Fårö östra skola, också den västra skolan samt skolan på Gotska sandön. I Visby skoldistrikt ingick Visby folkskola som var förlagd till östra folkskolhuset (Solberga skolan), skolhusen vid S:t Hansgatan (S:t Hansskolan) och skolhusen vid Södervärn (Södervärns skola). Reglementet gällde också Hästnäs folkskola, förlagd till skolhuset vid Stora Hästnäs. Reglementena gällde således flera skolor inom respektive församling (pastorat) eller distrikt. Det

är dock inte väsentligt här – det väsentliga för den här uppsatsen är att det handlar om folkskolereglementen som gällde i en stad respektive på landsbygden.

1.2.2 Avgränsningar

Jag har begränsat min undersökning till två tidsintervall för respektive skola: 1847 och 1941 för Fårö församlings folkskola samt 1847 och 1937 för Visby stads folkskola. Undersökningen kommer endast att omfatta den ordinarie folkskolan. Det vill säga att eventuella småskolor, mellanskolor, fortsättningskolor, flickskolor, ambulerande skolor samt yrkesskolor inte kommer att behandlas.

När jag undersöker disciplinen i de två folkskolornas reglementen kommer jag endast att använda mig av den text som står att finna i de kapitlen med tydliga kopplingar till disciplinfrågor. I reglementena från 1847 kommer texten i de kapitel som avhandlar *Disciplin* att undersökas och i reglementena från 1937 respektive 1941 kommer texten i de kapitel som avhandlar *Undervisning, ordning och tukt* att undersökas.

Jag har avgränsat mig från att använda källmaterial i form av tjänstematriklar och andra anteckningar förda av folkskollärare som i viss mån fanns bland arkivmaterialet. Detta eftersom den här uppsatsen intresserar sig för vad reglementet stipulerade avseende disciplinen – inte hur det tolkades och omsattes av läraren och inte heller hur det i sin tur drabbade barnen. Dyligt källmaterial skulle dessutom kräva ett annat källkritiskt förfarande än det som praktiseras i den här uppsatsen.

1.2.3 Källdiskussion

I ovanstående stycken redogör jag för det källmaterial som jag har använt i min undersökning. Materialet har i huvudsak hämtats från kommunarkivet i Visby och i det fall det inte föreligger så har materialet hämtats från Visby stadsbibliotek. Samtliga reglementen är daterade med år för fastställande alternativt med år både för fastställande samt år för tryckning. Det äldsta Fåröreglementet är handskrivet och i det senare, som i grunden är en mall, har det skett ändringar både med skrivmaskin och för hand. Båda Fåröreglementena är dessutom underskrivna med namnteckningar. De båda reglementena från Visby är tryckta och inga synliga ändringar har gjorts i texten. Som källmaterial torde reglementena vara äkta men någon kontroll och jämförelse med kopior har inte kunnat göras med hänsyn till tillgången på källmaterial. Det är således möjligt att det kan ha gjorts osanktionerade ändringar i texten som inte har kunnat urskiljas, främst kanske då i Fåröreglementena med hänsyn till deras utformning, men det är

inte särskilt sannolikt. Osanktionerade ändringar i reglementena, när de ännu var i bruk, torde ha uppdragats tämligen omgående eftersom reglementstexterna skulle finnas på flera platser och instanser. Motiv för dylika ändringar anser jag dessutom saknas, om inte rena busstreck ska tas i beaktande vilket också, trots allt, känns ganska avlägset.

Ändringar i respektive reglemente efter att de hade slutat att vara giltiga kan ha skett, men även här håller jag det för mindre troligt. Arkivmaterialet torde därför ha högt källvärde.

1.2.4 Metod och teori

I uppsatsens undersökande del har jag använt mig av komparativ metod, det vill säga jag har jämfört reglementena från Visby stads folkskola med de från Fårö folkskola. Härvid har jämförelser gjorts mellan stad och landsbygd men också mellan stad och stad respektive landsbygd och landsbygd för att kunna visa på utvecklingen av reglementet i Visby respektive på Fårö mellan de undersökta årtalen.

För att kunna diskutera utvecklingen av disciplinen i folkskolan har jag använt mig av Michel Foucaults teori om hur utövning av makt och disciplin har förändrats i samhället från medeltiden fram till våra dagar.⁴ Foucault menar att utövandet av makt och disciplin har intagit en mer diskret form där maktutövande instanser försöker få individerna att disciplinera sig själva genom diskret implementerade normer, regler och ständigt återkommande examinationer. Den nya diskreta formen av disciplin och makt ska enligt Foucault ha ersatt den tidigare mer brutala, direkta och synliga maktutövaren. Den ska ha letat sig in bland annat i skolor och fängelser och inte stå det gamla sättet efter i effektivitet. Jag har därför valt att applicera Foucaults teori om makt och disciplin på den empiriska delen av min uppsats för att med den som utgångspunkt diskutera utvecklingen av disciplinen i de två undersökta folkskolorna.

Foucaults teori om makt och disciplin kommer jag att redogöra för i kapitel 2.

1.3 Tidigare forskning

På det nationella planet har en mängd böcker skrivits och betydande forskning har genomförts som rör den svenska folkskolan och dess utveckling. Här ska nämnas Bengt Sandins *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600-1850*⁵ där Sandin skildrar den svenska folkskolans föregångare samt dess första år. Sandin

⁴ Michel Foucault, 1974: *Övervakning och straff*. Lund.

⁵ Bengt Sandin, 1986: *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600-1850*. Lund.

fokuserar på de sociala förhållanden som rådde bland de barn som omfattades av den tidiga folkundervisningen och folkskolan och han menar att den svenska folkskolan kan ses som en konsekvens av fattigdom, befolkningsökning och myndigheternas behov av kontroll av folket. Sandins undersökning visar också att folkundervisningen ingalunda var något som uppstod i och med folkskolestadgan 1842 – den hade betydligt längre anor.

Margareta Mellbergs *Pedagogen och det skrivna ordet. Skrivkonst och folkskollärare i Sverige 1870-1920*⁶ redogör för folkskolans utveckling, dess olika former samt disciplinens roll där bland annat agan i folkskolan diskuteras. Vidare, och kanske viktigast, visar Mellberg på samband mellan skrivundervisningen i folkskolan och den pedagogiska utvecklingen av lärarrollen – en utveckling som går från ”skolmäster/övervakare till pedagogen/undervisaren” som också innebar en statushöjning av folkskolläraryrket.

Tomas Englunds *Samhällsorientering och medborgarfostran i svensk skola under 1900-talet*⁷ behandlar skolans medborgerliga och politiska bildning och fostran som en del av det svenska utbildningssystemet och samhället under 1900-talet. Också här behandlas utvecklingen av den svenska folkundervisningen och folkskolan dock med fokus på 1900-talet. Englunds studie visar att det konservativa och patriarkala sättet att fostra och disciplinera i skolan får ge vika för en medborgerlig fostran. Detta menar Englund är synligt bland annat i hur innehållet i läroplanerna förändras där tidigare underdånighetsfostran i form av katekesplugg och kristendomsämnet får ge vika för ämnen som historia och medborgarkunskap. I och med den tilltagande liberaliseringen och demokratiseringen av samhället måste skolan förändras för att bättre kunna möta kraven på fostran och undervisning av folket.

Som avslutning på detta stycke ska Gunnar Richardsons *Svensk utbildningshistoria. Skola och samhälle för och nu*⁸ nämnas. Richardson tar här ett helhetsgrepp om den svenska utbildningshistorien från 1500-talets skola och skolpolitik fram till 2000-talets och de flesta skolformer berörs, inte minst då folkskolan och dess utveckling i det svenska samhället. Bland annat redogör Richardson för kopplingen mellan folkskola och läroverk samt vilka samhällsklasser som skickade sina barn till respektive skola.

⁶ Margaretha Mellberg, 1996: *Pedagogen och det skrivna ordet. Skrivkonst och folkskollärare i Sverige 1870-1920*. Göteborg.

⁷ Tomas Englund, 1986: *Samhällsorientering och medborgarfostran i svensk skola under 1900-talet*. Uppsala.

⁸ Gunnar Richardson, 1999: *Svensk utbildningshistoria. Skola och samhälle förr och nu*. Lund.

2. Den svenska folkskolan – en översikt

I och med 1842 års folkskolestadga tog staten på sig det yttersta ansvaret för alla medborgares fostran och undervisning. Folkskolestadgan utgör därför en milstolpe i det svenska skolväsendets historia men den uppstod inte ur tomma intet. Det fanns en lång tradition av olika skolor i Sverige, spårbara i tiden minst tillbaka till 1500-talet där bland annat kyrkan hade varit en framträdande aktör. Undervisning av adelns barn samt barn tillhörande kyrkans övre skikt kan spåras ännu längre tillbaka – det är dock inte dessa barn som omfattas av den här uppsatsen. Det kommande avsnittet ska i huvudsak belysa utbildning och fostran av barn tillhörande samhällets lägre skikt, det vill säga de barn som kom att utgöra majoriteten i folkskolan.

Det här kapitlet har som syfte att översiktligt presentera den svenska folkskolans framväxt från 1600-talet fram till tiden mellan första och andra världskriget. Jag gör inte anspråk på att täcka in allt som har legat till grund för folkskolan utan jag har valt att koncentrera mig på sådant som är av intresse för att kunna följa mitt resonemang i övriga kapitel.

Kapitlet kommer också behandla olika grupper i samhället och deras intresse i folkundervisnings- och folkskolefrågor. Avsikten med att lyfta fram de olika intressegrupperna är inte att diskutera vad de kan ha haft för syfte med folkskolan utan för att visa hur deras olika uppfattningar har påverkat utvecklingen av folkskolan.

Kapitlets sista avsnitt kommer att betrakta folkskolan och dess framväxt ur ett makt- och disciplinperspektiv. Det är min förhoppning att detta ska förse läsaren med insikter i folkskolans utveckling och att det ska berika och vidga den kommande analysen av de två folkskolornas reglementen i kapitel 5 och 6.

2.1 Folkskolan före 1842

I 1571 års kyrkoförordning ingår det ett avsnitt som gäller folkundervisningen.⁹ Avsnittet berör kristendomskunskap och det kan kopplas till de krav som reformationen förde med sig och avsnittet utgör den första skolordningen i Sverige. Det var staten och kyrkan som i den lutherska lärans namn ville koppla ett grepp om folket i en tid då Sverige fortfarande präglades av motsättningar mellan protestanter och katoliker. Till sin hjälp att undervisa folket hade prästerna ett mäktigt verktyg i form av Luthers lilla katekes som inte bara förmedlade religiösa budskap utan även sådana av mer profan karaktär. Den så kallade hustavlan förklarade den världsliga ordningen där samhället delades upp i 3 stånd: präster som utgjorde lärostandet,

⁹ Richardson 1999, s. 22-23.

värjeståndet (adeln) som utgjorde den världsliga makten och slutligen övriga i hushållståndet eller det närande ståndet. I och med detta fick den protestantiska kyrkan inte bara rollen som rikets övergripande själasörjare utan också rollen som förespråkare och förmedlare av den rådande samhällsordningen. Prästernas och adelns ställning som överhet var Guds vilja och de skulle åtlydas av det lägre närande ståndet. Den andliga och den världsliga makten hade således ett gemensamt verktyg att tukta det lägre ståndet med även om deras respektive motiv kanske inte alltid var gemensamt. Hustavlans manifestering av den världsliga ordningen nyttjades också för att slå fast makt- och lydnessförhållanden i varje hem och hushåll. Husbonden bar det materiella och andliga ansvaret för sitt husfolk och skulle därför åtlydas.

Under 1600-talet växer det fram ett slags utbildningssystem för att sprida guds ord där kyrkan går från att bara predika i kyrkan till att börja hålla katekesförklaringar och förhör såväl i staden som på landsbygden.¹⁰ Kyrkan försöker nå ut till och öka kontrollen över individens kristendoms-kunskap och i förlängningen även över individens leverne. Den kristendoms-kunskap som prästerna kontrollerade i samband med husförhören var det husbondens sak att förmedla till sitt husfolk – allt i enlighet med Luthers hustavla. Detta gällde hög som låg och förhören omfattade alla. Detta var något som adeln motsatte sig men som prästerna höll fast vid. De ville inte släppa greppet om adelns andliga fostran.

Under 1700-talet höjdes det röster som påstod att allmogen visade på brister i kristendoms-kunskapen. Prästerskapet menade att om husbonden inte själv kunde undervisa sitt husfolk skulle han skicka dem i skola alternativt låta församlingens klockare undervisa dem. Här kan det vara på sin plats att påpeka att det skiljde sig mycket mellan stad och landsbygd samt vad det gällde tillgång till skolor och folkets kunskap i kristendom. Någon generell brist på kristendoms-kunskap förelåg alltså inte.

Adeln hade sedan en tid tillbaka gått sin egen väg för att låta undervisa sina barn.¹¹ Tillgång till privata skolor och informatörer gjorde att man inte var särskilt intresserade av någon folkundervisning – åtminstone inte för sina egna barn. Även den framväxande mellanklassen, borgarna, tycks i stor utsträckning ha sökt sig till privata skolor även om de inte helt fjärmade sig från kyrkans skolor. De skolor som drevs av kyrkan tycks i huvudsak ha lockat barn från fattiga förhållanden. Prägeln av ”fattigskola” var tydlig vilket gjorde samhällets övre skikt än mer ointresserade. Under 1700-talet genomförs vad som ser ut som ett försök att göra skolorna till medborgarnas skolor och dit räknades inte de fattiga barnen. Någon regelrätt utestäng-

¹⁰ Sandin 1986, s. 47.

¹¹ Sandin 1986, s. 128.

ning av de fattiga barnen blev det inte frågan om, däremot en tydligare uppdelning av barnen än tidigare. Mellanklassens barns undervisning skulle inriktas mot trivialskolans bredare ämnesläsning och de fattiga barnens utbildning fick fortsatt prägel av religiös underdånighetsfostran i och med katekesstudier i den så kallade fattigskolan.¹²

I städerna hade det uppstått en rad av skolor av olika karaktär för att undervisa i kristendom varav många var avsedda för fattiga barn. På landsbygden var sannolikt undervisning i hemmet fortfarande vanligast även om det inte saknades kyrkskolor och privata skolor. 1700-talets skolväsende framstår som en tämligen splittrad företeelse med en stundtals livlig pedagogisk debatt och med flera intressegrupper ur samhället.¹³ En framträdande och sammanhållande kraft för undervisningen av folket utgörs emellertid även fortsättningsvis av kyrkan. En position man inte släpper förrän ett gott stycke in på 1900-talet.

1800-talet innebar stora politiska omvälvningar i Europa som så småningom nådde Sverige – däribland liberalismen som främst fann sina förespråkare bland mellanklassen. Samtidigt hade den agrara revolutionen och industrialismens intåg rört runt i det svenska ståndssamhället. Nya sociala grupper med egen identitet växte fram i städerna. Rika handlare bildade den så kallade bourgeoisien och ämbetsmän av olika slag såg sig som en särskild social gruppering. På landsbygden identifierade sig de rika storbönderna som en egen klass för att skilja sig från de obesuttna som kom att bilda ett framväxande landsbygdsproletariat.¹⁴ Samhällets förändring tillsammans med kraftig befolkningsökning kom att påverka debatten om och behovet av en folkskola. Även om de liberala krafterna var på frammarsch i Sverige så höll de konservativa fortfarande emot vilket var synligt i skolfrågan. De konservativa menade att statens del av folkundervisningen skulle gälla religionsundervisningen medan de liberala menade att ett konstitutionellt styrelseskick krävde en medborgerlig uppfostran av alla samhällsmedlemmar.¹⁵ Härmed väcks tanken om folkskolan som gemensam bottenskola för alla samhällsmedlemmar. Därefter skulle de olika samhällsklassernas behov få styra deras fortsatta utbildning.¹⁶ En kommitté tillsattes 1812 för att utreda hela skolväsendets utformning men när den la fram sitt förslag 1815 avvisades det. Tiden var ännu inte mogen.

Efterhand anslöt sig fler till den liberala skollinjen, inte minst kronprins Oscar samt den tidigare så motsträviga Erik Gustaf Geijer. Efter decennier av parlamentering och utredande

¹² Sandin 1986, s. 173.

¹³ Richardson 1999, s. 36.

¹⁴ Sandin 1986, s. 175.

¹⁵ Richardson 1999, s. 45.

¹⁶ Sandin 1986, s. 177.

läggs det fram ett förslag för 1840-41 års riksdag som kom att utgöra 1842 års folkskolestadga.¹⁷

Forskning har visat att det omkring år 1839 fanns skolor i varannan församling i Sverige, om än ojämnt fördelade.¹⁸ Läskunnigheten var tämligen utbredd redan innan folkskolestadgan hade börjat ge utdelning. Undervisningen av folket var inget nytt – den hade bedrivits under lång tid tillbaka av staten, kyrkan och privata välgörare. Men i och med 1842 års folkskolestadga skulle den få helt andra proportioner och möjligheter med tiden.

2.2 Folkskolan från 1842 fram till tiden före andra världskriget

1840-41 års riksdag antog det förslag som skulle utgöra 1842 års folkskolestadga. Stadgan i sig kan knappast ses som något annat än en kompromiss mellan politiska grupper vad det gäller innehållet och krav ställdes på att både stat och kommun (kyrkan) skulle ha inflytande i skolfrågor.¹⁹ Folkskolestadgan från 1842 har många gånger fått innebörden allmän skolplikt vilket inte är korrekt. Vad stadgan föreskrev var plikten att förvärva de kunskaper och färdigheter som där meddelades. De skolor stadgan reglerade bör ses som en möjlighet för föräldrarna att sända sina barn till. En möjlighet att där förvärva de kunskaper som stadgan föreskrev istället för i hemmet.²⁰ Det var inte frågan om någon närvaroplikt.

Folkskolestadgans tillkomst innebar inte heller att de skolor som vuxit fram före 1842 helt lades ner – flera av dem fortsatte att fungera vid sidan av folkskolan. Här ska också nämnas de statliga läroverk som främst hyste barn från samhällets övre skikt. Genomdrivandet av folkskolan som allmän bottenskola låg fortfarande långt fram i tiden. Istället fanns potential att folkskolan skulle utvecklas till en fattigskola.²¹

Inrättandet av folkskolan 1842 är trots allt en milstolpe i svensk skolhistoria men det existerade stora luckor i stadgans regelverk. Motståndare mot folkundervisning i form av en allmän folkskola fanns i alla samhällsgrupper och inte förrän på 1880-talet fick folkskolan, i och med 1878 års normalplan samt på grund av folkskollärarnas organisering och ökande inflytande i folkskoledebatten, något genomslag.²² Mellan dessa år står utvecklingen förvisso inte still i

¹⁷ Richardson 1999, s. 46

¹⁸ Sandin 1986, s. 260.

¹⁹ Richardson 1999, s. 47. Englund 1986, s. 76.

²⁰ Englund 1986, s. 76

²¹ Mellberg 1996, s. 27

²² Mellberg 1996, s. 29

folkskolorna. På det pedagogiska planet lämnar den så kallade Lancastermodellen plats för klassundervisning. Lancastermodellen var en metod där en stor mängd barn kunde undervisas samtidigt i ett och samma rum vilket var en fördel då barnen kunde vara många och resurserna i form av lärare och skolbyggnader var begränsade. Barnen delades in i mindre grupper där aktiviteten i varje grupp övervakades av en monitör. Monitören var ofta en äldre och särskilt duktig elev som skulle förhöra de andra eleverna på något de skulle ha lärt sig utantill. Den övergripande kontrollen av alla studiegrupper utövades av folkskolläraren – skolmäster – där ett inte obetydligt inslag var bestraffningen av de elever som inte hade svarat rätt under dagens förhör.²³

Lancastermodellen avskaffades under 1800-talets andra hälft till förmån för klassundervisningen. Den klassundervisning som tog vid genomfördes dock inte alltid som heldagsstudier alla veckans vardagar som hade varit fallet med Lancasterskolan. I städerna kunde man inte ta emot alla elever samtidigt och på landsbygden tog man stundtals hänsyn till lång skolväg och behovet av arbetskraft på gårdarna vilket kunde leda till deltidsläsning. Trots att eleverna i många fall fick mindre tid i skolan måste steget till klassundervisning i de flesta fall ha varit ett pedagogiskt steg framåt.

I roteskolorna som föregrep folkskolorna på landsbygden hade det inte funnits någon särskild indelning av barnen. I Lancasterskolorna hade man delat in barnen i kunskapsgrupper efter hur långt inhämtningen av kunskap hade nått. I och med rote- och Lancasterskolornas avveckling växte ett nytt system fram för att dela in eleverna – det så kallade litterasystemet.²⁴ Litterasystemet var inte klassificering av existerande skolsystem utan en norm för hur folkskolan borde vara. Att det var fråga om en norm och inte en verklighet visar inte minst Margareta Mellbergs forskning.²⁵ Jag har inte för avsikt att fullständigt redogöra för litterasystemet utan endast kommentera vilka de pedagogiska följderna blev. För en fullständig genomgång av litterasystemet hänvisar jag till Margareta Mellbergs forskning.

Enligt 1889 års normalplan innebar littera A att eleverna gick 4 år i folkskolan, de undervisades alla dagar i veckan utom helgdagar och varje årsklass undervisades för sig av en särskild lärare. Littera B skiljer sig från A genom att årskurs 1 och 2 slogs ihop till en avdelning. Likaså skedde med årskurs 3 och 4. I övrigt skedde undervisningen som i littera A. Både littera A- och B-elever hade genomgått en 2-årig småskola innan de började i den egentliga folkskolan. Respektive småskola benämndes littera a och littera b. Från och med 1919 var det

²³ Mellberg 1996, s. 32.

²⁴ Mellberg 1996, s. 34 ff.

²⁵ Mellberg 1996, s. 42 ff.

endast littera A och B som var godkända skolformer. Det pedagogiska framsteget med att som strävan försöka uppnå littera A eller B torde ha varit undervisning i mer åldersmässigt homogena grupper även om vägen dit i många fall tycks ha gått via deltidsläsning.²⁶

Även om skolans utveckling sker i progressiv riktning så saknades det inte bakslag. 1889 års normalplan hade inrättat så kallade minikurser för fattiga och obegåvade vilka, efter beslut från skolrådet, fick lämna folkskolan utan fullständig skolgång. Dessa minikurser tycks ha varit särskilt vanliga på landsbygden där efterfrågan på minderårig arbetskraft var stor samtidigt som folkskolans status var dålig.²⁷ I samma veva förstärktes också kristendomsundervisningen vilket främst ska ses som ett resultat av de konservativas fortsatta grepp om folkskolan.

Under 1900-talets två första decennier fortsätter dock folkskolans utveckling under inflytande av liberalismen och den framväxande socialismen – både kvantitativt och kvalitativt. Här märks bland annat en moderniserad undervisningsplan och att folkskolan utvidgades 1918 med den så kallade fortsättningsskolan som 1936 blir ett obligatoriskt sjunde skolår.²⁸ Något fullständigt genomslag för folkskolan som en för alla gällande allmän bottenskola blir det dock inte tal om förrän 1962 då folkskolan och realskolan slås ihop och bildar enhetsskolan, eller grundskolan, som då kom att omfatta 9 år.²⁹

Folkskolan som gemensam bottenskola har i början av 1900-talet allt för många motståndare för att den ska kunna genomföras. Istället fattas det beslut om en ny skolreform 1927 där det sker en anknytning mellan folkskolan och realskolan som trots allt måste ses som en bit på vägen mot en gemensam bottenskola. Väsentligt var också att de statliga bidragen till privata förberedelseskolor för de som skulle studera i realskolorna drogs in. Detta fick till följd att flera privata skolor tvingades att lägga ner i brist på pengar och de tidigare eleverna fick söka sig till folkskolan för att där inhämta de kunskaper som krävdes för att få börja i realskolan.³⁰ För den stora massan av obemedlade barn var det dock fortfarande folkskolans sju år som var vanligast.

²⁶ Mellberg 1996, s. 61.

²⁷ Englund 1986, s. 122.

²⁸ Richardson 1999, s. 64.

²⁹ Mellberg 1996, s. 27.

³⁰ Richardson 1999, s. 70.

2.3 Folkskolans utveckling – olika intressegruppers inflytande

I början av det här kapitlet nämner jag att min avsikt inte är att redogöra för vad syftet med folkskolans tillkomst var. Det är en för stor fråga att ge sig på här och dessutom är det sannolikt inte möjligt att hitta en generell gilltig förklaring.³¹ Däremot kan det vara intressant att titta närmare på vilka intressegrupper som har påverkat folkskolans tillkomst och innehåll samt hur det kan ha yttrat sig under folkskolans framväxt och utveckling.

Frågan om folkskolan och folkundervisningen var länge en fråga som rörde de fattiga i samhället men som bestämdes av samhällets övre skikt – åtminstone fram till det demokratiska genombrottet omkring 1920 då arbetarrörelsen och socialdemokraterna fick mer inflytande. Det är därför tämligen naturligt att folkskolefrågor ofta betraktas ur ett ovanifrånperspektiv. För att komma närmare folket och dess inställning till folkskolan är det dock viktigt att skifta perspektiv och inte bara se på samhällets lägre skikt som passiva mottagare utan som aktörer med egen vilja och mål för sitt handlande.³²

Förenklat kan man säga att Sverige genomgick en förändring från ett 4-ståndssamhälle till att omfatta fler samhällsgrupper med sig emellan stora skillnader under den period som omfattas av det här kapitlet.³³ Här märks borgarna som splittras i handlare, ämbetsmän, avancerade hantverkare, jurister och så vidare. Ur bondeståndet utvecklas en grupp mäktiga bönder med krav på egen identitet samt ett egendomslost landsortsproletariat.³⁴ Icke att förglömma den stundtals stora gruppen med soldater och den framväxande gruppen av industriarbetare som främst bosatte sig i eller i anslutning till städerna. De stora massor av fattiga kringdrivande människor, främst i städerna, var de som kom att bli en viktig målgrupp för folkundervisningen.

Jag har tidigare varit inne på att kyrkan var en intressent när det gällde att undervisa folket. Även om kristendomsundervisningen gällde alla så kom den sannolikt främst att omfatta samhällets nedre skikt. Kyrkan gjorde trots allt försök att få samhällets övre skikt till skolorna men dessa, fram för allt adeln, markerade allt tydligare sitt avstånd till folket och dess kultur under 1700-talet. Det öppnades en samhällsklyfta mellan fattig och rik som inte hade existerat förut vilket Sandin exemplifierar i *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan*, bland annat med sitt

³¹ Richardson 1999, s. 47.

³² Sandin 1986, s. 39.

³³ Richardson 1999, s. 35.

³⁴ Sandin 1986, s. 175.

resonemang om likprocessernas successiva avveckling.³⁵ Sandins resonemang berör i huvudsak förhållandena i städerna men de exempel han ger torde ändå i viss mån vara generellt användbara. Sandin visar att det tidigare, trots stora skillnader i rikedom, fanns en kontakt mellan fattig och rik liknande förhållandet mellan herre och undersåte i ett feodalt samhälle. De förändringar som sker i samhällets struktur under 1700-talet tycks bidra till att adeln fjärrar sig allt mer från folket, inte minst vad det gäller undervisning och skola. I frågor som berör utbildning av folket och i folkskolefrågan intar adeln generellt en konservativ ställning. Man menade att staten endast skulle engagera sig i religionsundervisningen – all annan utbildning skulle ske genom hemmets försorg. Detta samt ambitionen att skilja samhällets övre skikt från det lägre inom utbildningsväsendet är något som är genomgående i de konservativas resonemang under den period som omfattas av min uppsats.

De protestantiska prästernas inflytande över folkundervisningen kan spåras tillbaka till 1571 då Sveriges första skolordning utgjorde ett avsnitt i kyrkoordningen.³⁶ Kyrkans roll hade förändrats mycket i och med reformationen och en av de uppgifter som den hade att ta tag i var skolningen av det svenska folket i religiösa frågor. Kyrkan blev därför en drivande kraft inom folkbildningen och fokus för undervisningen var läsning av katekesen. Kyrkan drev tidvis frågan om ett gemensamt skolväsende – oavsett börd.³⁷ Man såg folkundervisningen som ett sätt att överbrygga de kulturella skillnader som hade uppstått mellan samhällsklasserna samtidigt som man säkerligen var intresserad av att bättra på insynen i adelns andliga fostran.³⁸ Efter folkskolestadgans genomdrivande 1842 fortsatte kyrkan att vara en maktfaktor inom folkundervisningen en bit in på 1900-talet även om den religiösa underdånighetsfostran och katekesplugget successivt fick ge vika för andra ämnen. Kyrkans intresse i folkundervisningen var i huvudsak kopplat till den religiösa fostran vilket ledde till att när krav ställdes på skolans förändring i liberal riktning så intog kyrkan en konservativ ställning och försvarade sin position mot kraven på sekularisering och nedskärning av kristendomsundervisningen.

Samtidigt som kyrkan hade sina egna skäl att driva frågan om folkundervisningen så kan man påstå att kyrkan också blev ett verktyg i händerna på den från 1500-talet framväxande statsmakten. Härvid kan man se ett behov från statsmaktens sida att ideologiskt skola folket samtidigt som den administrativa apparat som kyrkan skapade (registrering av födslar, giftermål, dödsfall, husförhörslängder etc.) kunde stärka statens kontroll och därmed inflytande

³⁵ Sandin 1986, s. 126 ff.

³⁶ Richardson 1999, s. 22.

³⁷ Sandin 1986, s. 38, 46.

³⁸ Richardson 1999, s. 36.

över den enskilde individen som inte hade varit möjlig tidigare.³⁹ Folkundervisningen kan alltså påstås ha haft andra motiv än bara det religiösa.

I och med den agrara revolutionen och perioder av fred ökade den svenska befolkningen vilket förde med sig delvis nya problem för staten vilket ligger till grund för Sandins resonemang.⁴⁰ Sandin inriktar sin undersökning främst på städer där problemen torde ha varit påtagligare än på landsbygden i och med städernas attraktionskraft på fattiga och egendomslösa. Bland dessa fattiga fanns det änkor med barn, ogifta kvinnor med barn samt andra familjekonstellationer som alla saknade den starka patriarkala prägel som Luthers hustavla byggde på. Behovet av skolor för att religiöst undervisa dessa folkgrupper var påtagligt, men det uppstod också andra motiv ur statsmaktens perspektiv – att få bort alla dessa fattiga barn från gatorna där de tiggde, stal och var allmänt störande. Det uppstod således ett dubbelt intresse av folkundervisningen: religiös fostran samt att få kontroll över de stora barnaskarorna och få bort dem från gatorna. Givetvis fanns det också rent humanitära skäl kopplat till folkundervisningen – flera skolor bidrog med mat och kläder till de fattiga barnen.⁴¹

Den framväxande och allt mer politiskt aktiva borgarklassen hade också intresse i skolfrågor. Låt vara att man länge, liksom adeln, främst intresserade sig för de egna barnens utbildning. Borgarnas behov av utbildning kan ses mot den framväxande statsmaktens behov men också mot att den egna privata näringen ställde helt andra krav än den som förmedlades i folkundervisningen. I utbildningen såg borgarna en möjlighet att konkurrera med börsadeln om statsämbetena. En följd av att också borgarna valde att gå sina egna vägar i utbildningsfrågan var att de statliga skolornas utveckling blev i det närmaste obefintlig fram till 1842. Hade den medvetna borgarklassen istället valt att sätta sina barn i de statliga skolorna skulle dessa sannolikt moderniserats i snabbare takt och fått mer resurser. Istället valde man privatundervisning.⁴²

I och med att liberalismen växer sig allt starkare i Sverige under 1800-talets början så börjar borgarklassen att ta allt mer plats i debatten om folkundervisningen. Även den liberala borgarklassen inser att den växande fattiga underklassen utgör ett problem som måste lösas. De liberalas syn på folkundervisningen skiljde sig dock från den existerande som präglades av konservativ och patriarkal religiös underdånighetsfostran. Man förespråkade istället en upp-

³⁹ Sandin 1986, s. 49.

⁴⁰ Sandin 1986.

⁴¹ Sandin 1986, s. 168.

⁴² Richardson 1999, s. 39, 49.

fostran till medborgerlighet där patriotism, plikt och nationalkänsla var viktiga ingredienser.⁴³ För att detta skulle fungera krävdes det en reformation av skolan och de ämnen som där undervisades. Exempel på detta är att ämnen som historia och medborgarkunskap förs in i undervisningsplanen på bekostnad av kristendomskunskapen under 1800-talets andra hälft.

På landsbygden ter sig utvecklingen något annorlunda än i staden. Några större problem med kringdrivande och tiggande barn tycks inte ha förelegat. I och med den agrara revolutionen uppstår det emellertid en slags delning av bondeståndet. En tämligen rik och alltmer mäktig grupp med storbönder växer fram samtidigt som ett egendomslost landsbygdsproletariat uppstår och där med en viss likhet med stadsproblematiken. Storböndernas intresse för folkskolan var tämligen ljust medan man för sin egen del insåg behovet av bildning för att kunna förvalta vad man hade uppnått, både ekonomiskt och politiskt. Detta blir synligt bland annat genom skapandet av folkhögskolor på 1860-talet.⁴⁴ Det svalt intresset för folkskolor kan härledas till två orsaker. Barnen som var målgrupp för folkskolan behövdes som arbetskraft och bönderna var ovilliga att finansiera en skola för landsbygdsproletariatet.⁴⁵

Vad hade då målgruppen för folkundervisningen för intresse i frågan om sin egen utbildning? Någon djupare önskan att utbildas och fostras tycks inte ha förelegat under 1600-talet utan det talas om ett motsträvigt och ovilligt folk.⁴⁶ Oviljan att låta sig undervisas i de skolor som växte fram under 1600- och 1700-talet rörde sannolikt inte bara en motvilja att förspilla tid på något man inte ansåg sig ha nytta av. Ställd inför valet att ägna sig åt studier alternativt att skaffa sig sin nödort för dagen valde de flesta det senare vilket kanske inte är så förvånande. Fria måltider i skolorna kan därför ses som ett sätt att få bort de tiggande barnen från gatorna samtidigt som man kunde komma åt att fostra dem något.⁴⁷ Det är troligt att många barn skickades till skolan av sina föräldrar för att den erbjöd inte bara skolning utan också mat och kläder.

I och med socialismens intåg börjar de egendomslösa proletärerna, arbetarklassen, intressera sig allt mer för skolfrågor. Detta var dock något som blev markant först efter sekelskiftet. Först måste man lösa de mer grundläggande sociala orättvisorna. Först med 1918/19 års skolreform får arbetarklassen genomslag för sin skolpolitik men de motarbetas kraftigt av de konservativa i riksdagen och får därför inget ordentligt genombrott.⁴⁸ Arbetarrörelsen och social-

⁴³ Sandin 1986, s. 249.

⁴⁴ Englund 1986, s. 77, 79.

⁴⁵ Englund 1986, s. 149. Mellberg 1996, s. 26.

⁴⁶ Richardson 1999, s. 32.

⁴⁷ Sandin 1986, s. 214.

⁴⁸ Englund 1986, s. 244.

demokraterna har dock fått fotfäste i den svenska politiken och trots fortsatt motstånd från de konservativa blir de allt mer en faktor att räkna med i skolfrågor.

2.4 Folkskolan – ett makt- och disciplinperspektiv

I det föregående avsnittet redogjorde jag för olika gruppers intresse av folkskolan och av undervisningen av folket från omkring 1600 fram till det demokratiska genombrottet. I det här avsnittet kommer jag att lyfta diskussionen från olika gruppers intressen och inverkan på folkskolan och dess utveckling för att istället studera skolan ur ett mer övergripande makt- och disciplinperspektiv. Jag kommer att använda mig av Michael Foucaults *Övervakning och straff* som utgångspunkt.⁴⁹ De exempel som Foucault använder sig av härrör främst ifrån Frankrike men hans resonemang är i huvudsak överförbart även på svenska förhållanden och det är fram för allt hans syn på makt, disciplin och övervakning i fängelser och skolor som gör honom intressant för den här uppsatsen.

Centralt för Foucaults resonemang är att utövandet av makt, disciplin samt övervakning av människor har förändrats under de senaste århundradena. Från att ha varit framträdande och offentligt uppvisad, ofta gestaltad i form av en furste, har makten dragit sig tillbaka och intagit en annan, mer diskret form – staten. Därmed har också disciplineringen av folket förändrats från en tämligen brutal form, präglad av hårda fysiska straff, till att använda sig av mer subtila medel för att utöva makt och upprätthålla disciplinen.

Foucault visar i *Övervakning och straff* hur 1700-talets rättsväsende, i förlängningen fursten, straffar de som bryter mot lagen. Straffen var ofta brutala, de verkställdes offentligt och kan ses som en hämnd för det ”onda” som de hade gjort mot fursten. Det var på grund av sin olydnad mot fursten som brottslingarna straffades.⁵⁰ Under 1700-talet höjs det röster mot tortyr och stränga fysiska straff i Frankrike och under 1800-talet kan man se hur dessa försvinner successivt för att ersättas av fängelsestraff. Att döma brottslingar till fängelse var givetvis ett sätt att bestraffa men Foucault intresserar sig mer för att påvisa det korrigerande syftet som fängelserna skulle ha och de metoder som då utvecklades för att komma till rätta med brottslingarnas oönskade beteenden.⁵¹

...; timplaner, tidsscheman, obligatoriska rörelser, regelbunden verksamhet, enslig meditation, gemensamt arbete, tystnad, flit, åtlydnad, goda vanor. Och det man med denna korrek-

⁴⁹ Foucault 1974.

⁵⁰ Foucault 1974, s. 60.

⁵¹ Foucault 1974, s. 149, 271-272.

tionsteknik försöker konstruera är inte så mycket rättssubjektet, som ser sig omfattat av samhällsfördragets grundläggande intressen, som det lydiga subjektet, en individ som är underkastad vanor, regler, order och en myndighet som ständigt utövas omkring och över honom och som han bör låta fungera automatiskt inom sig.⁵²

Det man kan utläsa av citatet och som är centralt för den nya disciplineringsformen är att när korrigeringsbehandlingen har lyckats så har brottslingen blivit ”omvänd”. Vistelsen i fängelset har försett brottslingen med en norm för hur han ska bete sig i samhället och den ska helst fungera automatiskt. Det skall alltså inte vara rädslan för straff som ska avhålla brottslingen från att begå nya brott utan rädslan för att bryta mot normen. Genom att skapa en norm flyttar man fokus från den centrala makten till den enskilde individen som har att uppfylla normen. Avviker man från normen upptäcks man omedelbart av övriga individer i samhället som också de gestaltar normen samtidigt de övervakar att normen följs, direkt och indirekt.

Ovanstående korrigerande eller ”normindoktrinering” skulle knappast vara genomförbar om individen i fråga inte avskiljdes från sin vanliga miljö, utsattes för kontinuerlig övervakning (verklig eller inbillad) med hot om straff men också möjligheten att belönas när så ansågs lämpligt av den som övervakande myndigheten.

Att förhållandena skulle vara på det sättet i ett fängelse är kanske inget vi fäster någon större vikt vid men när Foucault fortsätter sitt resonemang och påstår att fängelsets korrigerande program och övervakningssystem också kan spåras till fabriker, skolor och i förlängningen till hela det moderna samhället blir reaktionen sannolikt en annan. Eftersom den här uppsatsen handlar om skolan så ska vi hålla oss där och genom några exempel betrakta folkundervisningen och folkskolan ur Foucaults perspektiv. Det handlar inte om någon fullständig analys utan syftet är att påvisa att det är fullt möjligt att finna likheter mellan Foucaults resonemang och det sätt som makt och disciplin utövades i den svenska folkskolan.

Foucault menade att disciplinen skulle vara sluten om sig själv.⁵³ Med detta menas att disciplinen ska utövas på en fysisk plats som inte har något samband med andra platser och den skall vara sluten. Detta torde gälla både vid korrigerande av brottslingar såväl som vid undervisning av barn. I och med folkskolestadgan 1842 kom den svenska staten att svara för sådana platser. Tidigare undervisning i hemmet utförd av husbonden, klockaren eller annan person kan knappast sägas ha fyllt funktionen av den slutenhet som Foucault åberopar. Inte heller undervisning i prästgården eller hemma hos klockaren fyllde samma funktion som en för än-

⁵² Foucault 1974, s. 151.

⁵³ Foucault 1974, s. 166-167.

damålet särskilt avsedd byggnad – skolhuset. Skolhus och fängelser har därför gemensamt att de är slutna byggnader som är inrättade för att användas för undervisning, korrektion och disciplinering.

Jag har i ett tidigare avsnitt redogjort för Lancasterskolan, ett skolsystem som också drog till sig Foucaults intresse.⁵⁴ Det system som där utvecklades och praktiserades har mycket gemensamt med Foucaults beskrivning av hur förhållandena i de korrigerande fängelserna var. Eleverna i Lancasterskolorna var underordnade sträng disciplin, de hade sin plats i det slutna rummet, de övervakades ständigt av monitören och skolmäster. Beroende på hur de uppförde sig och presterade kunde de antingen straffas eller belönas. Försvann då alla liknelser med fängelset i och med den pedagogiska reformen då Lancasterskolorna lades ner till förmån för klassundervisningen? Fortsätter vi att se på folkskolan ur Foucaults perspektiv så var det knappast så – den tog bara en annan form.

Foucault försöker visa att makten och disciplinen har tagit olika former under årens lopp. Den absolute fursten utövade makt och disciplin genom sin fysiska person och överträdelser straffades hårt. Under 1800-talet och framgent tar sig makten och disciplinen andra former.

Traditionellt är makten den som syns, den som visar upp sig, den som demonstreras och som på ett paradoxalt sätt hämtar sin styrka i det sätt varpå den åskådliggörs. De som den utövas över kan förbli i skuggan; det enda ljus som faller på dem är det som kommer av den del av makten som tillerkänns dem eller som de ett ögonblick återspeglar. Den disciplinära makten däremot gör sig osynlig; i gengäld tvingar den dem som den underkastar sig att vara synliga. I det disciplinära samhället är det undersåtarna som skall synas.⁵⁵

Detta fenomen är något som kan skönjas i folkundervisningen långt innan 1842 års folkskolestadga. I och med att kyrkan går från att bara predika Guds ord från predikstolen till att också börja hålla husförhör, upprätta husförhörslängder och på andra sätt försöka få grepp om befolkningen flyttas en del av det ljus som traditionellt föll på makten till att istället belysa och synliggöra undersåtarna. I skolan får husförhören och husförhörslängderna sin motsvarighet i examen och betyg.⁵⁶

Det är dock väsentligt att påtala att Foucault inte menar att den traditionella makten och disciplinutövningen helt har försvunnit.

⁵⁴ Foucault 1974, 194 ff.

⁵⁵ Foucault 1974, s. 219.

⁵⁶ Foucault 1974, s. 216, 221.

Det innebär inte att det disciplinära sättet att utöva makt har ersatt alla andra; men det har smugit sig in bland de andra och ibland diskvalificerat dem, det har tjänstgjort som övergång, det har förbundet dem sinsemellan, det har givit dem en förlängning och framför allt har de gjort det möjligt att utsträcka maktens verkningar ända till de tunnast, mest avlägsna delarna.⁵⁷

Att de olika sätten att utöva makt och disciplin lever sida vid sida är något som vi också kan se i folkskolan där den traditionella agan och den nymodiga examinationen och betygssättningen får verka tillsammans fram till 1958 i Sverige.⁵⁸ Detta är något som jag kommer att återkomma till längre fram i uppsatsen när jag applicerar Foucaults teori om makt, disciplin och övervakning på de två gotländska folkskolorna.

3. Gotland och utvecklingen av de gotländska folkskolorna

I och med freden i Brömsebro 1645 blev Gotland svenskt och har så varit fram till våra dagar, med undantag för när ön invaderades av Danmark 1676-1679 och av Ryssland 1808. Tidigare, under en stor del av den svenska medeltiden, hade Gotland varit en mäktig handelsstad ingående i Hansan. Mot slutet av 1300-talet hade ön dock förlorat sin betydelse som handelsstad och dessutom hamnat under danskt styre. Det självstyre som gotlänningarna av tradition var vana vid minskade kraftigt under det danska styret och när Gotland blev svenskt 1645 började den svenska staten att försvenska ön med ambitionen att anpassa ön till svenska förhållanden.⁵⁹

Efter att Gotland hade förlorat sin betydelse som Hansestad så stagnerade ekonomin och ön blev en isolerad utpost i det svenska riket. Men när Sverige förlorade Finland 1809 så ökade Gotlands betydelse för Sverige och skulle komma att öka än mer under 1800-talets mitt i samband med kraftmätningarna i Östersjön mellan Ryssland, Tyskland och England. Inte minst i vid tiden för Krimkriget.⁶⁰ De förbättrade kommunikationerna med fastlandet, ångbåtsförbindelsen, bidrog också till att Gotland knöts närmare Sverige.⁶¹

⁵⁷ Foucault 1974, s. 252.

⁵⁸ Mellberg 1996, s. 108.

⁵⁹ Helena Hoas, 1987: *Den lärda skolan på Gotland*. Umeå. S. 16.

⁶⁰ Bo Kjellander (red.) m.fl., 2005: *Gotlands nationalbeväring och regemente. Band I*. Stockholm. S. 266.

⁶¹ Hoas 1987, s. 17.

3.1 Det gotländska samhället från 1800-talets mitt till början av 1900-talet

Fram till 1800-talets mitt var Sverige i hög grad ett agrart samhälle men under den senare delen av 1800-talet börjar samhället så sakta att industrialiseras. Jordbruket mekaniserades med följden att många människor på landsbygden ställdes utan arbete varpå de sökte sig till städerna där de hoppades på att finna arbete i någon av de nyetablerade fabrikerna. I takt med att levnadsvillkoren förbättrades i Sverige så ökade befolkningen kraftigt. Under ett drygt århundrade (1850-1960) mer än fördubblas invånareantalet, från cirka 3,5 miljoner till cirka 7,5 miljoner. År 1860 uppges drygt 3, 1 miljoner människor i Sverige bo på landsbygden och cirka 350 000 i någon av rikets städer. 1960 ska drygt 3,6 miljoner ha bott på landsbygden medan antalet stadsbor hade ökat markant till 3,8 miljoner.⁶²

Utvecklingen på Gotland under 1800-talets andra hälft kännetecknas, liksom på fastlandet, av ekonomiska framsteg och förbättrade levnadsvillkor. Någon tyngre industri utvecklas dock inte på ön utan industrin som här utvecklas har ofta nära anknytning till jordbruket, till exempel sockerbruket i Roma, Cementfabriken i Slite samt ett antal större mejerier.⁶³ Till skillnad från fastlandet så sker det ingen massiv inflyttning till staden. Gotland har under perioden 1850-1960 den näst lägsta inflyttningen från landsbygden till staden i riket.⁶⁴ Detta kan förklaras bland annat av den relativt låga befolkningsökningen på Gotland. En intressant följd av den låga befolkningsökningen på Gotland blev att det inte uppstod något stort överskott på arbetskraft på landsbygden när jordbruket mekaniserades. Det landsbygdsproletariat som uppstod på fastlandet fick således inte sin motsvarighet på den gotländska landsbygden, åtminstone inte i samma utsträckning.⁶⁵

Eftersom Gotland i stort sett alltid hade varit fritt från adel och aristokrati på landsbygden så var det storbönderna som hade störst inflytande där. I Visby var det borgerliga övre skiktet, bestående av högre tjänstemän och rika handlare, som representerade makten i stadsfullmäktige.⁶⁶

Jag har tidigare varit inne på att graden av urbanisering på Gotland var tämligen låg jämfört med de flesta andra län i riket. Det bör dock påtalas att Visbys tillväxt ändå var ansenlig. Un-

⁶² Isak P. Winberg (red.), 1964: *Befolkningsutredning för Gotlands län fram till 1960, med jämförelsematerial från riket i övrigt*. Solna. S. 12, bild 4 och 5.

⁶³ Hoas 1987, s. 21.

⁶⁴ Winberg 1964, s. 12, bild 5.

⁶⁵ Hoas 1987, s. 21, 29.

⁶⁶ Hoas 1987, s. 25.

der 1800-talet ökade Visbys befolkning från 3700 personer till 8400 (127 %) och det handlade i huvudsak om inflyttning från landsbygden.⁶⁷ Under 1900-talets första decennier tycks dock Visbys befolkningsökning stagnera för att till och med minska 1912. Inte förrän 1927 nådde man upp till den tidigare nivån om 10 212 invånare.⁶⁸

3.2 Folkskolans utveckling på Gotland

När Gotland blev svenskt 1645 så fanns det redan ett relativt stort antal sockenskolor på ön. Dessa var knutna till kyrkan och religionsundervisning var följaktligen huvudämnet. Undervisningen förrättades av en sockenskolmästare som i regel var församlingens klockare.⁶⁹ I takt med att Gotland skulle försvenskas så inrättades det fler sockenskolor och när folkskolan inrättades 1842 ska det ha funnits en skolmästare i alla församlingar på Gotland. Dessutom förefaller det som om traditionen av att undervisa barnen hemma inte var så utbredd på Gotland som den var på fastlandet. Det vanligaste på Gotland tycks ha varit undervisning i kyrkans lokaler.⁷⁰ Några år efter folkskolestadgans tillkomst fanns det folkskolor i alla pastorat och i slutet av 1800-talet fanns det 91 fasta folkskolor och 58 småskolor på ön. Före folkskolestadgan fanns det också ett antal skolor inrättade på andra initiativ än kyrkans. Här kan nämnas till exempel DBW:s fri- och fattigskola för gossar instiftad i Visby 1815, den Rajalinska skolan i Roma instiftad 1819, Fruntimmerssamfundets skola för flickor instiftad i Visby 1823 samt de Gazeliska skolorna på Fårö 1824 respektive i Tingstäde 1826.⁷¹

Från och med 1847 krävde Ecklesiastikdepartementet in uppgifter om hur barn i åldern 7-14 år fördelade sig på olika undervisningsformer. Jag har här valt att använda mig av det material som Helena Hoas redovisar i sin avhandling.⁷² Det materialet har vissa begränsningar såtillvida att det endast är åren mellan 1847 och 1881 som redovisas och endast vart tredje år. Materialet är trots det tydligt och visar sannolikhet trenden vad det gäller folkskolans etablerande och utveckling på Gotland även efter 1881. 1847 gick 52 % av barnen på Gotland i någon form av folkskola, 24 % undervisades i hemmet, 12 % gick i någon form av läroverk och 12 % uppges sakna undervisning. 1881 gick 84 % i någon form av folkskola, 2 % i högre folkskola, 8 % i någon form av läroverk, 3 % undervisades hemma och 3 % saknade under-

⁶⁷ Hoas 1987, s. 30.

⁶⁸ Anders R. Johansson, 2003: *Arbetarrörelsen på en ö. Band 1*. Visby/Örebro. S. 16.

⁶⁹ Hoas 1987, s. 39.

⁷⁰ Hoas 1987, s. 41, bilaga 8.

⁷¹ Inga LisaHedin, 2004: *Lära och lyda med katekes och rotting. Folkskolan på Gotland och dess lärare 1842-1950*. Visby. S. 17 ff.

⁷² Hoas 1987, s.

visning.⁷³ Siffrorna ovan tyder på att folkskolan etablerade sig väl under den redovisade perioden. Såväl hemundervisningen som avsaknad av undervisning nedgår och gör det dessutom tämligen omgående. Redan 1850 uppges 75 % gå i någon form av folkskola, hemundervisningen hade sjunkit till 14 % och de som saknade undervisning hade sjunkit till 6 %. Av ovanstående kan man också dra slutsatsen att läroverket på Gotland förde en tynande tillvaro vilket inte är korrekt. Eftersom det endast är barn i åldern 7-14 år som omfattas av undersökningen så faller de äldre barnen som går på läroverk bort. Men trots att Gotland låg över riksnittet vad avser antalet barn i skolpliktig ålder som gick på läroverk så råder det inget tvivel om att en majoritet av Gotlands barn i åldern 7-14 år gick i folkskola under perioden 1847 till 1881.⁷⁴

Hoas undersökning visar också på socialt ursprung för de barn som gick på läroverk under perioden 1820 till 1904.⁷⁵ Det är inte min avsikt att fördjupa mig i dessa studier utan jag vill endast påtala några generella drag. En klar majoritet av de barn som gick på läroverk tillhörde samhällets övre skikt, det vill säga barn till företagare, präster, handlare, tjänstemän, bönder och hantverkare. Det nedre lägre skiktet, redovisade som barn till arbetare och torpare, är en klar minoritet. Hoas undersökning sträcker sig bara fram till 1904, så hur utvecklingen ter sig därefter redovisas inte. Det finns dock ingen orsak att tvivla på att Gotland i huvudsak följer trenden på fastlandet, det vill säga att samhällets övre skikt fortsätter att dominera på läroverken samtidigt som folkskolan fortsätter att vara en skola för de breda massorna. Efter 1927 är det emellertid sannolikt att andelen barn från samhällets övre skikt ökade något i folkskolan med hänsyn till att den statliga finansieringen av privata förberedelseskolor till läroverken drogs in med följderna att terminsavgifterna höjdes kraftigt. Detta torde ha medfört en viss ökning av dessa barn i folkskolan vilket jag har varit inne på tidigare i kapitel 2.

Sammanfattningsvis ser det ut som införandet av folkskolan gick tämligen smidigt på Gotland jämfört med många andra delar av Sverige.⁷⁶ De sockenskolor och privata skolor som fanns på ön före 1842 torde ha underlättat införandet i och med att en stor del av gotlänningarna var vana vid att skicka sina barn från hemmet för att undervisas. Att det fanns de som tvekade inför omfattningen av folkskolestadgan är dock tydligt, främst bland de som skulle betala. Tidigare hade man skickat barnen till kyrkan eller till klockarbostället – nu skulle det byggas, eller åtminstone upplåtas, särskilda byggnader för undervisningen. Storbönderna som

⁷³ Hoas 1987, s. 47.

⁷⁴ Hoas 1987, s. 48.

⁷⁵ Hoas 1987, s. 96 ff.

⁷⁶ Hoas 1987, s. 47-48.

tidigare hade skickat sina egna barn till kostsamma privata skolor fick nu se sig tvungna att betala även för de anställdas barns skolgång. Det blev både en utgift för bönderna samtidigt som de gick miste om billig arbetskraft. Trots allt stod huvuddelen av de gotländska församlingarna med en folkskola 1847.⁷⁷

Till skillnad från vissa andra delar av Sverige så tycks inte Gotland ha haft några större problem med överflödigt arbetskraft kopplat till den agrara revolutionen. Eftersom det inte uppstod något stort överskott av arbetskraft på landsbygden så skedde det heller ingen kraftig inflyttning till Visby. De problem med ett landsbygdproletariat som flydde till staden för att söka sin näring torde därför inte ha varit lika omfattande som de jag har behandlat i kapitel 2. Detta innebar sannolikt inte att Visby var förskonat från problem kopplade till fattiga barns förehavanden. Staden hyste arbetare, sjömän, tjänstefolk, underofficerare och andra sämre bemedlade vars barn, om de inte arbetade, torde ha uppmärksammats av stadens myndigheter även på Gotland. Gotland och Visby var, likt fastlandet, inte heller förskonat från svält med tillhörande oroligheter. Till exempel 1855, då Visby var en av många svenska städer där det utbröt hungerkravaller, ska det ha gått så långt att demonstranterna spärrade av innerstaden – så fattiga barn att sätta i de gotländska folkskolorna torde inte ha saknats.⁷⁸

4. Reglementet – vad säger folkskolestadgan?

Åren före den första folkskolestadgans tillkomst präglades av en livlig debatt i ståndsriksdagen som rörde skolväsendet. Generellt var man överens om att kommunerna skulle åtnjuta stor frihet vad det gällde skolans organisation och verksamhet.⁷⁹ Den första folkskolestadgan från 1842 kom att omfatta endast 14 paragrafer medan folkskolestadgan från 1921 omfattade 69 paragrafer. Detta är i sig inte särskilt förvånande eftersom statens inflytande och kontroll över folkskolan ökade i takt med samhällsutvecklingen och den tilltagande sekulariseringen i samhället vilket jag har varit inne på i kapitel 2. Följden torde då ha blivit en mer omfattande statlig styrning, bland annat i form av folkskolestadgan. Gemensamt för de två aktuella folkskolestadgorna var att de angav att ett reglemente skulle upprättas i domkapitlet (1842 års stadga) respektive i skoldistriktet (1921 års stadga) vars syfte var att reglera skolans verksamhet.

⁷⁷ Hedin 2004, s. 31-32.

⁷⁸ Johansson 2003, s. 17.

⁷⁹ Gunnar Richardson (red.) m.fl., 1992: *Ett folk börjar skolan: folkskolan 150 år 1842-1992*. Stockholm. S. 23.

1842 års folkskolestadga angav att det var skolstyrelsen som skulle upprätta ovanstående reglemente och det var sedan domkapitlet som prövade och slutligen fastställde det. Av 1921 års folkskolestadga kan man utläsa att ett förslag till reglemente skulle upprättas av skolrådet efter det att kyrkostämman hade fått fatta beslut om sådant som de hade att besluta om i reglementsfrågan. Därefter skulle reglementsförslaget översändas till statens folkskoleinspektör som, efter eventuellt yttrande, skulle överlämna det till domkapitlet för prövning och godkännande. Härvid slog 1921 års stadga fast att om domkapitlet hade invändningar på folkskoleinspektörens yttrande så skulle de översända alla handlingar till skolöverstyrelsen som i sin tur skulle kontakta skolrådet för att därefter fatta beslut i ärendet. Av ovanstående kan man utläsa att kyrkans makt i skolfrågor hade minskat sedan 1842 men den var inte helt bruten.

Av 1842 års folkskolestadga framgår det att: ” Skolstyrelsen uppgöre för de under dess uppsigt stående skolor ett reglemente, hwilket bör bestämma underwisingsmethoden, disciplinen och hwad mera till skolornas behöriga wård och förvaltning hörer.”⁸⁰ 1921 års folkskolestadga anger följande vad det gäller innehållet i reglementet: ”...d) andra viktigare bestämmelser angående undervisningen inom distriktets skolor och därmed sammanhängande frågor, såsom angående ordning och tukt (lärljungarnas åligganden i allmänhet ävensom formerna för tillrättavisning och bestraffning av lärljungarna);...”.⁸¹ Omedelbart efter det som citeras här ovan finns det ett tillägg i mindre textformat som slår fast att skolrådet inte kan förbjuda lärare att utdela aga. Båda folkskolestadgorna reglerar således att ett reglemente skall upprättas i domkapitlet eller senare benämnt skoldistriktet. Folkskolestadgan från 1842 innehåller färre detaljer än stadgan från 1921 vilket lämnade större utrymme för lokala tolkningar och bestämmelser i den förra.

1842 års folkskolestadga slog fast att det reglemente som upprättades skulle bestämma *Disciplinen*. 1921 års folkskolestadga gjorde det samma men då hade *Disciplinen* blivit ersatt av *Utbildning, ordning och tukt*. Innan jag övergår till att undersöka innehållet i de två gotländska folkskolornas reglementen kan det vara på sin plats att först reda ut vad som här avses med begreppet disciplin eftersom begreppet är väsentligt för den här uppsatsen.

⁸⁰SFS. 1842:19, *Kongl. Maj:ts nådiga stadga angående folkundervisningen i riket: gifwen Stockholms slott den 18 juni 1842*. Jönköping. § 2:3.

⁸¹*Folkskolestadgan med anvisningar samt lönetabeller jämte viktigare författningar och cirkulär angående folkundervisningen m.m.* Kungl. Maj:ts förnyade stadga angående folkundervisningen i riket; given Stockholms slott den 26 sept. 1921. Linköping. § 10:2.

4.1 Vad menas med disciplin?

I den här uppsatsen skall disciplin uteslutande kopplas till frågor som berör ordning, lydnad och tukt. Betydelser med kopplingar till fackområden och vetenskapliga grenar lämnas helt därhän.⁸²

Den kanske vanligast uppfattningen om vad disciplin är för något är den som grundar sig på vad jag hädanefter kommer att kalla för yttre faktorer. Det vill säga för att kunna skapa och upprätthålla disciplinen så utsätts individen för påverkan från yttre faktorer, ofta i form av tydlig övervakning med hot om straff vid icke önskvärt beteende alternativt löfte om belöning vid motsatsen. Detta synsätt bygger på att det finns en synlig maktutövare som kan belöna eller bestraffa. Individen betraktas ofta som passiv varför denne måste övervakas och ständigt utsättas för påtryckningar för att uppvisa önskvärt beteende. Om vi pratar med Foucault så skulle detta sätt att disciplinera ha en del gemensamt med den medeltida Furstens maktutövning. I kapitel 2 har jag redogjort för Foucaults syn på hur den furstliga makten successivt ersätts av en mer tillbakadragen makt där kontrollen och disciplineringen av individen bygger på att denne utsätts för påtryckningar från omgivningen i form av regler och normer. Dessa normer och regler införs inte ”över en natt” utan de införs successivt och kompletterar inledningsvis det gamla sättet att utöva makt och disciplin. Men på sikt kommer det att ersätta det tidigare sättet.

I folkskolan upprätthölls disciplinen bland annat genom direkt maktutövning där extra arbete, varningar och aga utgjorde exempel på detta. Men enligt Foucault så skedde disciplineringen i skolan också på andra mer subtila sätt. Sätt som utsatte individen för påtryckningar från omgivningen i form av regler och normer vilket på sikt ledde till ökad självkontroll och självdisciplinering. Detta sätt att disciplinera når sin höjdpunkt när individen uppfattar att uppfyllandet av de normer och regler som är bestämda av en maktutövare är självpåtagna och eftersträvansvärda. Ett exempel på detta är skolans examination. För att klara av sin examen skulle eleven uppfylla en viss norm vad det gällde uppförande, kunskaper och färdigheter . Klarade eleven inte av sin examen blev denne inte uppflyttad till nästa klass alternativt inte sluta skolan om det rörde sig om sista skolåret. På detta sätt har disciplinen också flyttats från att fokusera på en yttre maktutövare för att istället fokusera på individen. Individen i sin tur stävar efter att uppnå normen, det vill säga i skolan i form av examen. Ju hårdare individen känner sig bunden av normen desto oviktigare blir de yttre faktorerna, det vill säga maktut-

⁸² *Disciplin*. Nationalencyklopedin. Hämtad från < <http://www.ne.se/lang/disciplin> > 2009-12-29.

övarnas tydliga övervakning och bestraffning, för individens strävan att uppfylla normen. På detta sätt har disciplinen flyttats från att vara beroende av yttre faktorer till att istället förlita sig på individens självreglering och självdisciplinering – de inre faktorerna blir allt mer väsentliga. Härvid har också den disciplinerande makten gjort sig mindre framträdande och istället flyttat över fokus på individen.⁸³

5. Disciplin i reglementena

I det här kapitlet kommer jag i det inledande avsnittet redogöra för vad reglementet för Visby stads- och landsförsamlingars fasta folkskola från 1847 samt vad reglementet för Fårö pastors fasta folkskola från samma år säger om disciplin. I det andra avsnittet kommer samma skolområden att undersökas dock kommer de undersökta åren att skilja sig något mellan reglementena. Reglementet som omfattar Visby skoldistrikt fastställdes 1937 medan det från Fårö skoldistrikt fastställdes 1941. Innehållet i reglementena regleras av folkskolestadgorna från 1842 respektive 1921. För att förenkla något kommer jag att benämna reglementena *Visbyreglementet* respektive *Fåröreglementet*.

5.1 Disciplin i 1847 års reglementen

Gemensamt för de båda reglementena är att de båda avhandlar disciplin i kapitel 6 och att de använder sig av *Disciplin* som kapitelrubrik. Innehållet i respektive kapitel är generellt mycket likt och i de fall de skiljer sig åt är det oftast Visbyreglementet som har lagt till något i texten alternativt lagt till en hel paragraf. En skillnad som gör sig gällande i de inledande paragraferna är att Visby reglementet nämner både ”lärare” och ”lärarinna” medan Fåröreglementet endast nämner ”lärare”. I övrigt är de lika till innehåll i den paragrafen varför jag väljer att citera endast Visbyreglementet:

Lärare och lärarinna ligge det varmt om hjertat, att med flit, noggrannhet och tålmod undervisa och handleda barnen; att framförallt, söka bibringa dem en sann vördnad för Gud, Öfverhet och Samhällordning; att föreläsa dem i gudsfruktan och goda seder, med mildhet och vis ompröfning tillrättavisa, varna eller bestraffa de felande: rättvist och samvetsgrannt uppmuntra de flitiga och sediga; samt att i allmänhet, genom bestämdhet i ord och hand-

⁸³ Foucault 1974, s. 188

ling, hos barnen väcka och uppehålla skolans hufvuddygder: *lydnad, uppmärksamhet, ordning och flit*.⁸⁴

Fortsättningsvis kommer jag bara att använda *lärare*, förutom vid de tillfällen då innehållet kräver en separat behandling av könen.

Gemensamt för de båda reglementena är att de sedan tar upp sådant som rör lärarens närvaro i ”lärorummet”, lärarens skyldighet att informera skolstyrelsen eller inspektörerna om denne avser att friställa eleverna från undervisningen alternativt låta någon annan ta över undervisningen. Därefter följer paragrafer som riktar sig till lärjungarna samt deras föräldrar/målsmän. ”Barnen skola visa sina lärare ovillkorlig lydnad, med tacksamhet och kärlek löna deras möda, samt flitigt och noggrant uppfylla sina skyldigheter.”⁸⁵ Nästa paragraf reglerar att barnen bör vara på plats vid skolan, rena och snygga, 15 minuter innan undervisningen börjar. Härvid riktar sig de två reglementena explicit till föräldrarna och påtalar att det är deras skyldighet ”... att tillhålla sina barn till en flitig skolgång, samt att icke, genom liknöjdhet och försumlighet, dem till kroppen vanvårda; ...”.⁸⁶ De två nästföljande paragraferna behandlar barnens frånvaro från skolan i form av sjukfrånvaro, begärd ledighet eller annan, ogiltig, frånvaro. Här skiljer sig de två reglementena åt på så sätt att Visbyreglementet sannolikt försöker förebygga missförstånd i samband med lärjunges frånvaro. Man nämner något som kallas för *Frikort* vilket skall tjäna som en slags ansökan om ledighet i de fall som det önskas. Detta torde vara för att kunna skilja tillåten frånvaro från otillåten. Båda reglementena slår fast att om en lärjunge har haft mer än 6 dagars otillåten frånvaro så kommer denne inte ifråga vid utdelning av ”præmiers”. Båda reglementena reglerar också hur läraren skall förfara om en elev inte deltar i undervisningen men sättet de gör det på skiljer sig något. Visbyreglementet nöjer sig med att hänvisa till ”Kongl. Stadgan i 8 §. 5 mom.” medan Fåröreglementet dessutom beskriver följderna av att inte, efter vederbörliga uppmaningar och varningar, sätta sina barn i skolan. Den följd som Fåröreglementet beskriver är att barnen kan skiljas från föräldrarna om de inte efter vederbörliga varningar låter sätta sina barn i skola vilket är det samma som folkskolestadgans § 8 slår fast.

De fyra sista paragraferna i kapitlet uppvisar också stora likheter mellan de två skoldistrikten då de bland annat reglerar barnens uppförande på väg till och från samt i skolan. Visbyreglementet har dock tillägget: ”Under gången till och från skolan skola barnen iakttaga hö-

⁸⁴ *Reglemente för Wisby Stads- och Landsförsamlingars Fasta Folkskola*. 1848. Visby. § 27.

⁸⁵ *Reglemente för Wisby Stads- och Landsförsamlingars Fasta Folkskola*. 1848. § 32.

⁸⁶ *Reglemente för Wisby Stads- och Landsförsamlingars Fasta Folkskola*. 1848. § 33.

flighet och tysthet på gatorna; ...”.⁸⁷ Avslutningsvis regleras i båda reglementena att bön och sång skall förrättas varje morgon och afton samt att åtminstone de äldre barnen skulle delta i högmässan under skoltid om inte kall väderlek förhindrade detta.

Sammantaget uppvisar det två reglementena således stora likheter. Dock kvarstår det en väsentlig skillnad mellan reglementena och det är att Visbyreglementet i vissa fall skiljer på pojkar och flickor. Detta gör man överhuvudtaget inte i Fåröreglementet. Av § 28 i Visbyreglementet framgår det att det är lärarinnans främsta uppgift att genom nyttiga arbeten väcka känsla för ordning och snygghet hos flickorna, vilket skulle skapa trivsel och vara en prydnad för såväl ”tjenstehjonet som husmodren”. I de två andra paragraferna, § 31 och § 37, handlar det om att separera pojkarna och flickorna från varandra där § 31 reglerar att lärjungarna skulle fördelas på olika rum efter kön och § 37 reglerar att pojkar och flickor inte fick ha rast samtidigt.

5.2 Disciplin i 1937 och 1941 års reglementen

I Visby skoldistrikts reglemente från 1937 och i Fårö skoldistrikts reglemente från 1941 har kapitlet som i föregående avsnitt gick under namnet *Disciplin* bytt namn till *Undervisning, ordning och tukt*. Namnskiftet var sannolikt en direkt följd av att Folkskolestadgan från 1921 benämner kapitlet så och den var direkt styrande för de båda reglementena.

Visbyreglementet är en trycksak specifikt framtagen för Visby skoldistrikt och det är tryckt i Visby till skillnad från Fåröreglementet som utgår från en slags mall utgiven av skolöverstyrelsen.⁸⁸ Mallen är ett i stort sett färdigskrivet reglemente där det dock finns ett antal luckor där distriktsspecifika uppgifter ska fyllas i. I Fåröreglementet utgörs dessa uppgifter till exempel av vilken littera-indelning som gäller i distriktet och hur många barn en läraravdelning borde innehålla. Förutom att luckor har fyllts i med uppgifter så har det också skett ändringar i texten i form av strykningar och tillägg i Fåröreglementet. Dessa är antingen skrivna för hand eller med skrivmaskin.

Likt kapitlen som rörde disciplinen i de tidigare berörda reglementena från 1847 så visar kapitlen som här avhandlar undervisning, ordning och tukt stora likheter med varandra. I den inledande paragrafen slår båda reglementena fast att undervisningen noga ska beakta bestämmelserna i folkskolestadgans § 29 mom. 2. Kontroll av nyss nämnda paragraf visar att den reglerar lärarens åligganden, till exempel: att läraren skall utgöra ett gott föredöme för lär-

⁸⁷ *Reglemente för Wisby Stads- och Landsförsamlingars Fasta Folkskola*. 1848. § 36.

⁸⁸ *Reglemente för Fårö skoldistrikt i Visby stift och gotlands län*. 1941. Lund.

jungarna, att läraren skall följa arbetsordningen i fastställda lärokurser och läroämnen, att läraren ska ta hänsyn till lärjungarnas fattningsförmåga och inte låta dem arbeta själva med sådant som inte är ordentligt genomgången, att läraren skall låta lärjungarna återkalla i minnet det som tidigare har gått igenom samt i den mån det går öva eleverna i självverksamhet. Till skillnad från 1847 års reglementen så hänvisar man nu till folkskolestadgan istället för att direkt skriva ut det i reglementstexten.

Nästa paragraf handlar om undervisningsmaterial varför jag lämnar den och går till nästa som reglerar lärjungarnas åligganden. Även här hänvisar man till folkskolestadgan som i § 42 mom. 1 och 2 reglerar lärjungarnas infinnande i skolan efter intagning till den samma. I mom. 2 regleras lärjungarnas uppförande inom och utom skolan där de förväntas: ”... visa aktning och lydnad för sin lärare, med uppmärksamhet följa undervisningen, flitigt och noggrant fullgöra sitt arbete samt varsamt begagna skolan undervisningsmateriel och övriga tillhörigheter”.

Nästa paragraf i respektive reglemente slår fast giltiga skäl för frånvaro. Lärjunges sjukdom, smittsam sjukdom i hemmet eller i hemmets omedelbara grannskap samt oförutsedda och oundvikliga hinder räknas upp som giltiga skäl för frånvaro. Dessutom anges brist på kläder och skodon upp som giltiga skäl vilket föranleder uppfattningen att det ännu fanns tämligen svår fattigdom på Gotland, åtminstone så pass att en följd av fattigdom var skäl nog för frånvaro från skolan.

Nästkommande paragrafer bestämmer vad läraren ska göra om en lärjunge är frånvarande från skolan utan giltigt skäl. Fåröreglementet påtalar att om en lärjunge uteblir från undervisningen utan giltigt skäl så skall läraren omedelbart ta reda på varför och vid behov besöka hemmet och genom samtal med föräldrarna eller ”annan lämplig åtgärd” få dem att rätta sig. Skulle detta inte hjälpa så skall läraren anmäla ärendet till tillsyningsmannen⁸⁹ som har att agera enligt § 4 mom. 3 i reglementet. Nyss nämnda paragraf ålägger tillsyningsmannen att försöka få lärjunge och föräldrar att rätta sig efter gällande bestämmelser. Sker frånvaron utan föräldrarnas samtycke skall lärjungen genom tillsyningsmannens försorg föras till skolan. Om ovanstående procedur inte leder till önskat resultat skall läraren anmäla ärendet till skolstyrelsen som har att agera enligt folkskolestadgans § 51. Det folkskolestadgan härvid reglerar är att föräldrarna skall varnas i olika instanser för att, om rättelse inte sker och efter beslut av skolrådet, i slutändan förlora vårdnaden om barnet. Visbyreglementet skiljer sig något från Fåröreglementet vilket sannolikt har organisatoriska orsaker. Visbyreglementet stipulerar att om

⁸⁹ Tillsyningsmannens tillsättande och hans uppgifter regleras i Visbyreglementet § 4 mom. 5, i Fåröreglementet § 4 mom. 3.

lärjunge är frånvarande från skolan skall läraren genom skolvaktmästaren eller på annat sätt ofördröjligen sätta sig i kontakt med målsman för att förmå denne att genast sända lärjungen till skolan. Vaktmästaren skall också, så till vida inte målsman motsätter sig det, föra lärjungen till skolan. Om detta inte hjälper skall läraren besöka lärjungens hem och genom samtal eller annan lämplig åtgärd komma till rätta med problemet. Hjälper inte detta skall överläraren kopplas in och i sin tur försöka åstadkomma rättelse. Visar sig även detta bli fruktlöst skall överläraren överlämna ärendet till tillsyningsmannen som i sin tur ska "... , om så erfordras, vidtaga de ytterligare åtgärder, som av omständigheterna påkallas".⁹⁰ Till skillnad från Fåröreglementet så gör Visbyreglementet här ingen hänvisning till folkskolestadgan.

Därefter följer paragrafer som reglerar bestraffning av lärjungarna. Fåröreglementet är tämligen kortfattat och hänvisar också här till folkskolestadgan: "Om lärjunge felar i sina åligganden, vare han underkastad lärarens bestraffning enligt bestämmelserna i folkskolestadgans § 42 mom. 3 och 4."⁹¹ Det som regleras i folkskolestadgan i nyss nämnda paragraf är att lärjungen först skall varnas alternativt utsättas för "lindrigt tuktomedel" och först om detta inte hjälper må aga tillgripas. Fåröreglementet reglerar därefter att hänsyn skall tas till barnets sinnesart, ålder samt kön vid bestraffning. Vidare regleras att ingen oöverlagd bestraffning eller skymfande behandling får förekomma. Barnet får under inga omständigheter ta skada av agan och läraren bör dessutom överväga om inte rättelse kan ske på annat sätt. Visbyreglementet (§ 21) är betydligt utförligare än Fåröreglementet här vilket sannolikt har att göra med att Visbyreglementet inte heller här gör någon hänvisning till folkskolestadgan. Man har istället valt att skriva in stora delar av det som folkskolestadgan tar upp direkt i det egna reglementet. Utöver det som Fåröreglementet reglerar så ger Visbyreglementet läraren rätt att utdelat extra arbete till elever som har gjort sig skyldiga till "lättja och försumlighet" avseende skolarbete i skolan eller i hemmet. § 21 mom. 2 i Visbyreglementet har stora likheter med folkskolestadgans § 42 mom. 3. Dock har man i den inledande meningen i Visbyreglementet valt att lägga till att lärjungen kan bli utsatt för bestraffning vid "olydnad, oordentlighet eller annat oskick". Man har också lagt till ett moment som slår fast att lärjunge som genom vårdslöshet eller okynne skadar eller förstör kamraters eller skolans egendom ska ersätta densamma. Detta av vederbörandes målsman.

§ 22 i Visbyreglementet respektive § 20 i Fåröreglementet tar upp vanart. I Fåröreglementet står att läsa följande:

⁹⁰ *Reglemente för Visby skoldistrikt*. 1937. § 20

⁹¹ *Reglemente för Fårö skoldistrikt*. 1941. § 19.

Om lärjunge icke låter sig rätta utan genom fortsatt dåligt uppförande eller vanart utövar ett skadligt inflytande på sina kamrater, och lärarens hänvändelse till målsman visat sig vara fruktlös, göre läraren anmälan om förhållandet hos skolstyrelsens ordförande, som i sådant fall har att i samråd med läraren vidtaga lämpliga åtgärder eller, om så prövas nödigt, hänskjuta saken till skolstyrelsen.⁹²

Visbyreglementet skiljer sig så till vida att läraren gör anmälan om vanartiga lärjungar till överläraren som sedan har att hantera ärendet.

Den sista paragrafen i respektive reglemente slår fast hur målsman skall förfara vid klagomål på lärare. Här visar de båda reglementena återigen stora likheter. Målsman uppmanas i första hand vända sig till berörd lärare. Om detta inte leder till någon lösning skall saken kunna hänskjutas till skolstyrelsens ordförande. I Visbyreglementet framgår det dock att saken däremellan skall ha lagts fram för överläraren. Skolstyrelsen respektive överläraren skall därefter kontakta berörd lärare och låta denne förklara sig. Båda reglementena bestämmer avslutningsvis att klagomålen inte får framföras till läraren i lärjungarnas närvaro.

6. Sammanfattning, jämförelse och diskussion

I det här kapitlet kommer jag att sammanfatta, jämföra och diskutera innehållet i de två folkskolornas reglementen. Ett avsnitt kommer att diskutera skillnader mellan stad och landsbygd samt förändringar i reglementena mellan de undersökta åren. Det andra avsnittet kommer att ägnas åt att ur Foucaults perspektiv diskutera disciplinen i de båda folkskolornas reglementen.

6.1 Stad och landsbygd samt förändringar över tiden

Trots initialt motstånd så lyckades folkskolan med att etablera sig på Gotland tämligen snabbt och redan 1881 gick hela 84 % av de gotländska barnen i folkskola.⁹³ En anledning till att etableringen gick så snabbt torde ha varit att det sedan tidigare fanns föregångare i form av sockenskolor. Steget att skicka barnen till folkskolan från att tidigare ha skickat dem till sockensskolan torde inte ha varit så stort. Visserligen var statens roll och inflytande större i folkskolan än i sockensskolorna men samtidigt fanns det en annan aktör kvar som var känd sedan tidigare – kyrkan.

⁹² *Reglemente för Fårö skoldistrikt*. 1941. § 20.

⁹³ Hoas 1987, s. 47

I och med folkskolestadgan 1842 ställde sig staten som yttersta garant för alla medborgares uppfostran och undervisning. Folkskolestadgan slog fast att ett reglemente skulle upprättas och det skulle i sin tur reglera verksamheten i folkskolorna. I folkskolestadgan från 1842 fanns det färre styrningar än i folkskolestadgan från 1921. Detta innebar större frihet vid utformandet av reglementen på lokal nivå än vad 1921 års folkskolestadga medgav. Likheten i de två folkskolornas reglementen från 1847 kommer sig av att de har hämtat grundläggande bestämmelser från folkskolestadgan. Men eftersom den är tämligen odetaljerad så torde likheterna också ha kommit sig av andra faktorer. Sannolikt har de tidigare sockensskolorna haft reglementen, ordningsregler eller muntliga bestämmelser som reglerade verksamheten och dessa har säkerligen inverkat på de båda reglementena från 1847. Det är också troligt att de två skolstyrelserna och domkapitlet har samverkat vid upprättandet av reglementen.

Den tidigare sockensskolan och den nystadgade folkskolan torde inte ha skiljt sig nämnvärt från varandra vad avsåg disciplin. Sockensskolorna på Gotland kan härledas tillbaka till viljan att försvenska öns invånare samt att införa den protestantiska läran och då spelade Luthers katekes och hustavla en viktig roll. Här skiljde sig heller inte folkskolan vid införandet 1842 då denna också präglades av religiös underdånighetsfostran och katekesen var därför ett viktigt inslag i undervisningen. Att påstå att folkskolan endast hade som syfte att utöva social kontroll är därför inte helt oproblematiskt vilket till exempel Mellberg och Sandin behandlar där den senare har bidragit med forskning om folkundervisningens utveckling i svenska städer perioden 1600-1850.⁹⁴ Sandins forskning visar istället på att folkskolan och tidigare skolväsende också hade som syfte att få bukt med fattigdom och brottslighet vilket jag har redogjort för i kapitel 2. Att folkskolan präglades av religiös underdånighetsfostran är inte förvånande eftersom det dåtida patriarkala samhället med hustavlans som rättesnöre var uppbyggt så.

Folkskolestadgan från 1921 var betydligt mer omfattande än den från 1842 vilket naturligtvis präglar de reglementen som har att rätta sig därefter. Här visade min undersökning att Visbyreglementet från 1937 var en trycksak speciellt framtagen för Visby skoldistrikt medan Fåröreglementet från 1941 grundade sig på en mall utgiven av Skolöverstyrelsen. Det skall dock påtalas att de ändå var mycket lika till innehållet – den största skillnaden var formen. Varför Visby skoldistrikt har valt att trycka ett eget reglemente är svårt att utröna men en tänkbar orsak, vid sidan av eventuellt bättre ekonomi och prestigeskäl, kan ha varit att en folkskola i staden skiljde sig så pass mycket från de på landsbygden att man ansåg det vara

⁹⁴ Mellberg 1996, s. 25. Sandin 1986.

vårt att trycka ett eget reglemente. Visbyreglementet ger onekligen ett mer ordnat och disciplinerat intryck än Fåröreglementet med sina strykningar och tillägg.

Jag har i tidigare avsnitt berört folkskolans roll i den religiösa underdånighetsfostran av medborgarna. Den inledande paragrafen i det kapitel som reglerar disciplinen i respektive reglemente från 1847 lämnar knappast några tvivel därom när den betonar vikten av att barnen skall bibringas ”... en sann vördnad för Gud, Öfverheten och Samhällsordningen”.⁹⁵ Vidare uppmanas barnen att: ”... visa sina lärare ovillkorlig lydnad, med tacksamhet och kärlek löna deras möda...”.⁹⁶

I takt med det demokratiska genombrottet och samhällets sekularisering tonas detta ner, dock utan att försvinna helt. ”Gud, Öfverheten och Samhällsordningen” som nämns i citat ovan är borttaget i reglementena från 1937/41 och istället uppmanas barnen att följa föreskrifter samt paragraf 42 mom. 1 och 2 i folkskolestadgan från 1921. Där står det att barnen skall visa sin lärare aktning och lydnad. ”Ovillkorlig lydnad” är således borttaget och barnen är inte heller skyldiga ”... att med tacksamhet och kärlek löna deras möda”. Utvecklingen av de båda reglementena bär således tydliga tecken på ökad demokratisering och sekularisering.

Med ovanstående i åtanke kan det därför förefalla något underligt att reglementena från 1937 respektive 1941 innehåller betydligt mer som bestämmer lärarens rätt att bestraffa barnen samt formerna därför. Av 1847 års reglementen framgår det bara att läraren med mildhet och vis omprövning ska tillrättavisa, varna eller bestraffa de som felar. I reglementena från 1937 respektive 1941 regleras lärarens bestraffning av barnen betydligt mer. Det framgår tydligt av reglementet alternativt genom hänvisningar till folkskolestadgan att läraren noga bör överväga om rättelse inte kan vinnas på annat sätt än aga. Hänsyn skulle också tagas till ålder, kön, sinnesart och skymfande behandling fick inte förekomma. Det är troligt att detta förtydligande av lärarens rätt att bestraffa var något som gagnade barnen. Mellbergs forskning visar att bestraffningarna dessförinnan, det vill säga under 1800-talets andra hälft, kunde ha varit både skamstraff och aga som dessutom delades ut omedelbart i anslutning till förseelsen.⁹⁷ Lärarens dåliga humör eller barnets stakning vid läxförhör kunde räcka för att slag skulle utdelas. Satta i ett större sammanhang var dock det sättet att bestraffa inget som skiljde sig nämnvärt från hur fostran skedde i hemmet eller av lärlingar i verkstäder och fabriker. Det var helt enkelt dåtidens syn på lämplig uppfostran. I och med liberalismens intåg och senare ökad

⁹⁵ *Reglemente för Wisby Stads- och Landsförsamlingars Fasta Folkskola*. 1848. § 27. *Reglemente för Fårö Pastorats fasta Folkskola*. 1847. § 21.

⁹⁶ *Reglemente för Wisby Stads- och Landsförsamlingars Fasta Folkskola*. 1848. § 32. *Reglemente för Fårö Pastorats fasta Folkskola*. 1847. § 24.

⁹⁷ Mellberg 1996, s. 110.

demokratisering ifrågasattes detta sätt att fostra allt mer vilket har satt sitt avtryck i de reglementen från 1937 respektive 1941 som jag har undersökt. Visserligen tillerkänns läraren rätten att aga både i reglementena samt i folkskolestadgan från 1921 men samtidigt framgår det att aga skall utdelas som sista utväg.

I 1847 års reglementen, i kapitel *Disciplin*, tas också lärarens åligganden upp. Bland annat regleras att läraren skall befinna sig i lärorummet på utsatt tid samt att denne inte får lämna lärjungarna eller sätta annan lärare i sitt ställe utan Skolstyrelsens eller Inspektörernas tillstånd. Dyliga paragrafer finns inte i kapitlen *Undervisning, ordning och tukt* i 1937 och 1941 års reglementen. Dessa paragrafer har där flyttats och utgör ett eget kapitel som benämns *Läraren*. Anledningen till att lärarens åligganden inte behandlas under *Undervisning, ordning och tukt* kan vara flera, men en orsak var sannolikt att en alltmer inflytelserik lärarkår inte uppskattade att behandlas under en rubrik med det namnet.⁹⁸ Ordning och tukt av lärjungar var en sak och att själva, som lärare, omnämns under den rubriken var sannolikt en annan. Till skillnad från i 1842 års folkskolestadga så skulle lärarna i 1921 års folkskolestadga beredas tillfälle att framställa önskningar vid framtagandet av ett reglemente vilket kan ha kommit till uttryck på detta sätt.

Kapitlet *Disciplin* i 1847 års reglementen reglerar i ett par paragrafer vad som åligger föräldrarna kopplat till barnens skolgång. Kapitlet reglerar på intet sätt föräldrarnas möjlighet eller rättighet att föra fram kritik mot läraren och skolan. I 1937 och 1941 års reglementen har detta tillkommit och regleras i kapitlet *Undervisning, ordning och tukt* sista paragraf. Där ges anvisningar för hur förälder som är missnöjd med hur dennes barn har behandlats av lärare ska gå tillväga för att föra fram klagomål. Den tilltagande demokratiseringen har här gjort sitt intåg och föräldrarna som tidigare bara hade åligganden har nu fått reglerat sin rätt att föra fram klagomål.

Som avslutning på detta avsnitt ska uppdelningen av pojkar och flickor behandlas vilket får sägas vara den mest framträdande skillnaden mellan de två reglementena från 1847. Av båda reglementena framgår det att det ställs olika krav på pojkar och flickor i undervisningen. Bland annat framgår det att det endast i ”modersmålet och christendomen” ställdes samma krav på dem som på pojkarna. I övriga ämnen fick flickorna: ”... fritt fortgå efter håg och fallenhet”.⁹⁹ Eftersom detta inte faller under kapitlet *disciplin* så lämnar jag det och går vidare till den skillnad som förelåg mellan Visbyreglementet och Fåröreglementet kopplat till kön i

⁹⁸ Englund 1986, s. 87.

⁹⁹ *Reglemente för Wisby Stads- och Landsförsamlingars Fasta Folkskola. 1847 § 12. Reglemente för Fårö Pastors fasta Folkskola. 1847 § 10.*

det aktuella kapitlet. I Fåröreglementet nämns ingen delning av pojkar och flickor på det sätt som Visbyreglementet gör där det senare reglerar att flickor och pojkar inte fick ha rast samtidigt samt att de skulle undervisas i olika rum. Orsaken till det tolkar jag som tvådelad. Dels har Visby sannolikt fler barn i sitt distrikt och därför en större organisation med tillgång till både lärare och lärarinnor. Eftersom undervisningen och kraven på pojkar och flickor skiljde sig åt så var det också naturligt att skilja dem åt. Den andra orsaken skulle kunna ha varit att man helt enkelt hade större problem med eller såg strängare på sedligheten i staden än på landsbygden och därför särade man på könen. Det senare resonemanget styrks bland annat av att reglementet stipulerar att pojkar och flickor inte skulle ha rast samtidigt.

Bortsett från uppdelningen av könen i Visbyreglementet från 1847 så anser jag inte att det föreligger några avsevärda skillnader mellan reglementena i Visby och Fårö – det vill säga mellan stad och landsbygd. Den stora skillnaden står att finna i den förändring som sker i takt med att samhället påverkas av liberala strömningar samt den tilltagande demokratiseringen av samhället från och med sekelskiftet. Den påtagliga underdånighetsfostran där ”Gud och Öfverheten” skulle vördas tonades ner för att istället successivt ersättas av andra, mer subtila, former av fostran och disciplinering vilket nästa avsnitt ska behandla.

6.2 Disciplin i Visby och Fårö folkskolor – ur Foucaults perspektiv

Regleringen av folkundervisningen i och med folkskolestadgan från 1842 har många gånger tolkats som obligatorisk närvaro i skolan för de barn som hade uppnått stipulerad ålder. Detta var dock inte fallet utan de folkskolor som upprättades i församlingarna bör ses en möjlighet för föräldrarna att sända sina barn till som ett (bättre) alternativ än till exempel hemundervisning.¹⁰⁰ De föräldrar som skrev in sina barn i folkskolan, frivilligt eller tvingade därtill på grund av att de inte bedömdes kunna ombesörja utbildningen av barnen själva, bands dock tämligen hårt av folkskolestadgan och de lokala reglementena. Givetvis var det de sämre bemedlade som hade svårast att själva ombesörja sina barns utbildning varför de tvingades att sända dem till folkskolan. Uraktlåtenhet att göra detta kunde leda till att de förlorade vårdnaden om barnen.¹⁰¹ Härvid har staten och viss mån även kyrkan inte bara kopplat greppet om barnen utan även om föräldrarna. Det var föräldrarnas skyldighet att följa reglementet och tillse att barnen undervisades. Ur Foucaults perspektiv skulle folkskolans organisation ha ska-

¹⁰⁰ Mellberg 1996, s. 26 f.

¹⁰¹ *Kongl. Maj:ts nådiga stadga angående folkundervisningen i riket*. 1842. § 8 mom. 5.

pat förutsättningar för den disciplinära makten att bättre utöva kontroll och övervakning av medborgarna och därmed kunna disciplinera. Organisationen med ett reglemente som utgjorde normen och därovan lärare, skolvaktmästare och tillsyningsmän som tillsåg att det efterlevdes. Om barnen eller föräldrarna bröt mot reglerna rapporterades detta uppåt i den alltid närvarande men tillbakadragna hierarkiska organisationen.¹⁰²

I folkundervisningen, före folkskolestadgan, hade kyrkan varit en framträdande aktör så kristen underdånighetsfostran var inget nytt i och med folkskolans införande. Däremot så ökade den sin räckvidd genom att staten nu hade stadgat att alla skulle undervisas. Kyrkan kan därför sägas ha utgjort en del av det hierarkiska övervakningssystemet som Foucault beskriver samtidigt som kyrkan måste sägas ha gestaltat den yttersta makten – Gud. Gud hade makten att belöna de rättrådiga och bestraffa de syndiga vilket barnen säkerligen fick lära sig i kristendomsundervisningen och vid katekesläsningen. Så även om den världsliga fursten i Sverige hade dragit sig tillbaka och det istället hade skapats en organisation för övervakning och disciplinering så fanns den andliga fursten kvar och var i hög grad närvarande i 1842 års folkskolestadga och de efterföljande reglementena från 1847. I och med liberalismens intåg samt en ökad demokratisering så skiljdes kyrkan allt mer från skolan och dess makt däröver minskade följaktligen. I 1937 och 1941 års reglementen är ”Gud, Öfverheten och Samhällsordningen” borttagna och så även kraven på vördnads- och kärleksbetygelser mot läraren från barnens sida. Istället regleras barnens uppförande och åligganden av andra regler som framgår av reglementena. Den tydliga makten har alltså dragit sig tillbaka och har ersatts av en annan – normen – som förvisso är tydlig i sina krav men mer diffus i sin maktutövning.

Det är dock viktigt att här påpeka att den disciplinära makten inte ersätter det gamla sättet disciplinera och utöva makt över en natt vilket jag har redogjort för i kapitel 2. Tvärtom så existerar de ofta sida vid sida och kompletterar varandra. Detta gör också att den disciplinära makten sakta men säkert kan flytta in och successivt ersätta den gamla brutala och direktverkande makten utan att mötas av protester. Ett tecken på detta som kan hämtas ur de gotländska reglementena är att lärarens rätt att bestraffa regleras hårdare 1937/41 än 1847. Den fysiska bestraffningen har inte försvunnit 1937/41 men den regleras hårdare. För att Foucaults resonemang ska stämma även på den gotländska folkskolan borde den fysiska bestraffningen, i takt med att den har minskat, ha ersatts av något mer subtilt sätt att disciplinera. I det här fallet utgörs det bland annat av examinationen. Examen var ingalunda något nytt i de reglementen från 1937 och 1941 som jag har undersökt. Däremot är det märkbart att examen har fått mer

¹⁰² Foucault 1974, s. 229 ff.

utrymme än i tidigare reglementen från 1847, samt att examinationen är hårt knuten till det disciplinära sättet att utöva makt. ”Den disciplinära maktens framgång hänger förmodligen samman med att den begagnar så enkla medel: den hierarkiska översynen, det normaliserande systemet för bestraffning och belöning samt deras samverkan i en särskild process, nämligen examensprocessen.”¹⁰³ I och med examinationen flyttas fokus från att vila på makten till att istället fokusera på individen. Det är individen som skall examineras för att utröna om denne uppfyller normen. Individen kan sedan belönas eller bestraffas efter hur denne har presterat. ”I examen kombineras den övervakande hierarkins metoder och den normaliserande sanktionens metoder. Den innebär en normaliserande granskning och en övervakning som gör det möjligt att kvalificera, klassificera och straffa. Den upprättar en överblick genom vilken man kan differentiera individerna, belöna och bestraffa dem.”¹⁰⁴ Examinationen är central för Foucaults resonemang om det nya sättet att disciplinera i skolan. Det är inte längre fruktan för fysiskt straff som är drivkraften utan fruktan att inte nå upp till normen och därmed inte klara sin examen.

Att folkskolan har haft disciplinerande inslag råder det knappast några tvivel om och kanske förknippar de flesta disciplineringen i folkskolan med extra arbete, skamstraff och åga. Min undersökning av de två gotländska folkskolornas reglementen tyder på att det mycket väl kan ha varit så, åtminstone under 1800-talet. Men i och med folkskolestadgan från 1842 får läraren, skolan och staten också andra sätt att disciplinera barnen på. I takt med att folkskolan etablerades så sände allt fler föräldrar sina barn till folkskolan. I och med detta hade de att rätta sig efter skolan reglemente. Ett reglemente som normerar hur barnen skulle uppföra sig och hur de skulle prestera för att klara sin examen. Att inte klara sin examen kunde innebära att barnet inte flyttades upp en årsklass alternativt inte fick sluta skolan vid avgångsålder. Ett straff utdelat i den disciplinära maktens anda och som säkerligen sved minst lika mycket i skinnet som den gamla maktens straff.

Skolagan avskaffades 1958 – examinationen lever kvar och kraven på utökning av den samma har ofta hörts i politiska sammanhang under 2000-talet inledning. Individuella utvecklingsplaner, utvecklingsomdömen och betyg har alla en tämligen självklar plats i dagens skola tillsammans med en ökad individualisering. Är det en utvecklad pedagogik för individens bästa vi ser här eller håller den disciplinära makten på att utvecklas och anpassa sig till 2000-talets samhälle?

¹⁰³ Foucault 1974, s. 200.

¹⁰⁴ Foucault 1974, s. 216.

Litteratur- och källförteckning

Litteratur

- Englund, Tomas, 1986: *Samhällsorientering och medborgarfostran i svensk skola under 1900-talet*. Uppsala.
- Foucault, Michel, 1974: *Övervakning och straff*. Lund.
- Hedin, Inga-Lisa, 2004: *Lära och lyda med katekes och rotting. Folkskolan på Gotland och dess lärare 1842-1950*. Visby.
- Hoas, Helena, 1987: *Den lärda skolan på Gotland*. Umeå.
- Johansson, Anders R., 2003: *Arbetarrörelsen på en ö. Band 1*. Visby/Örebro.
- Kjellander, Bo (red.) m.fl., 2005: *Gotlands nationalbeväring och regemente. Band I*. Stockholm.
- Mellberg, Margaretha, 1996: *Pedagogen och det skrivna ordet. Skrivkonst och folkskollärare i Sverige 1870-1920*. Göteborg.
- Richardson, Gunnar (red.) m.fl., 1992: *Ett folk börjar skolan: folkskolan 150 år 1842-1992*. Stockholm.
- Richardson, Gunnar, 1999: *Svensk utbildningshistoria. Skola och samhälle förr och nu*. Lund.
- Sandin, Bengt, 1986: *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppföstran i svenska städer 1600-1850*. Lund.
- Winberg, Isak P. (red.), 1964: *Befolkningsutredning för Gotlands län fram till 1960, med jämförelsematerial från riket i övrigt*. Solna.

Tryckta källor

- SFS. 1842:19, *Kongl. Maj:ts nådiga stadga angående folkundervisningen i riket: gifwen Stockholms slott den 18 juni 1842*. Jönköping.
- Folkskolestadgan med anvisningar samt lönetabeller jämte viktigare författningar och cirkulär angående folkundervisningen m.m.* Kungl. Maj:ts förnyade stadga angående folkundervisningen i riket; given Stockholms slott den 26 sept. 1921. Linköping
- Reglemente för Wisby stads- och lantförsamlingars fasta folkskola*. 1848. Visby.
- Reglemente för Visby skoldistrikt*. 1938. Visby.
- Reglemente för Fårö skoldistrikt i Visby stift och Gotlands län*. 1941. Lund.

Otryckta källor

Reglemente för Fårö Pastorats fasta folkskola. 1847.

Elektroniska referenser

Dagens Nyheter. *Lägg ner striden om betygen och skapa en helt ny skolpolitik.* (2006-11-03).

Hämtad från < <http://www.dn.se/opinion/debatt/lagg-ner-striden-om-betygen-och-skapa-helt-ny-skolpolitik-1.554045>> 2010-01-05.

Nationalencyklopedin. Ordet *Disciplin*. Hämtat från < <http://www.ne.se/lang/disciplin>> 2009-12-29.

Regeringskansliet. *Skollag för kunskap, valfrihet och trygghet.* (2009-06-15). Hämtad från <<http://www.sweden.gov.se/sb/d/9537/a/128309>> 2010-01-05.

Svenska Dagbladet. *Flumskolan måste försvaras.* (2005-07-02).

Hämtad från < http://www.svd.se/opinion/brannpunkt/flumskolan-maste-forsvaras_435383.svd> 2010-01-05.

Sveriges Television. *Krav på ökad disciplin i skolan.* (2005-07-04). Hämtad från

<http://svt.se/2.106391/1.416447/enkat_krav_pa_okad_disciplin_i_skolan?lid=is_search1451716&lpos=44&queryArt1451716=skollag&sortOrder1451716=0&doneSearch=true&sd=105671&from=siteSearch&pageArt1451716=4> 2010-01-05.